

АЛЕКСАНДАР КАПУРАН, Археолошки институт, Београд
АЛЕКСАНДАР БУЛАТОВИЋ, Археолошки институт, Београд

КУЛТУРНА ГРУПА КОЦОФЕНИ–КОСТОЛАЦ НА ТЕРИТОРИЈИ СЕВЕРОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

UDK: 903"636"(497.11)
DOI: 10.2298/STA1262065K
Оригиналан научни рад

e-mail: a.kapuran@gmail.com
Примљено: 09. фебруар 2012.
Прихваћено: 21. јун 2012.

Апстракт. – Последњих година се показало да на територији Србије постоји много већи број локалитета Коцофени културне групе него што је публиковано пре једне или више деценија. Обједињавањем непубликованих података и документације са археолошких ископавања и рекогносцирања, као и апсолутним датумима добијеним последњих година, створена је потреба да се у неким аспектима коригују и боље сагледају распрострањеност, начин живота и трајање ове културне групе на простору североисточне Србије, где је она и најприсутнија. Осим налаза материјалне културе, у раду су презентоване топографске карактеристике насеља која су сада у највећем проценту геореференцирана. Овај рад, такође, представља покушај да се појасне неке од дилема везаних за друштвено-економски и технолошки развој популација касног бакарног и раног бронзаног доба.

Кључне речи. – североисточна Србија, позни енеолит, рано бронзано доба, Коцофени–Костолац група, дистрибуција насеља, керамичка продукција.

Територија североисточне Србије, захваљујући брдско-планинском рељефу, и у данашње време представља географски веома изоловано подручје. Популације које су насељавале територију Србије у старијем енеолиту почињу да показују интересовање за североисточну Србију оног тренутка када се јавља велики интерес за металургију бакра, што су потврдила истраживања Рудне главе.¹ Околна винчанска насеља налазе се на само око 50–70 km удаљености, на обалама Дунава у Кључу и западним обронцима Кучајских планина. Новопридошле културе средњег бакарног доба, које су у суштини сточарске, у аграрним областима Паноније баве се земљорадњом,² која и даље има важну улогу у производњи хране и снабдевању жи-

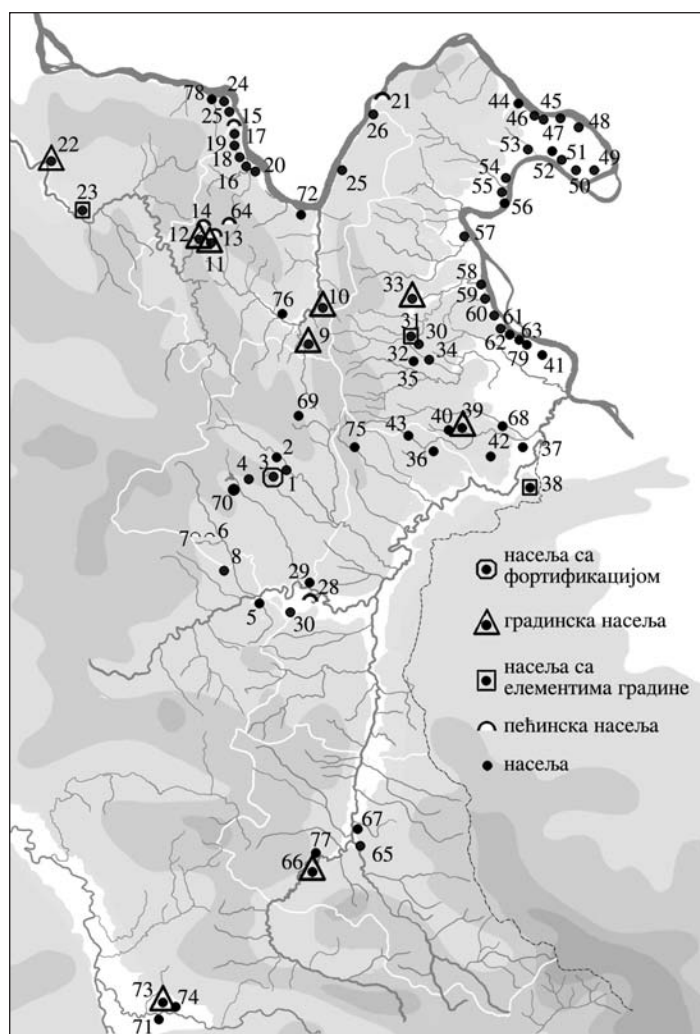
вотним намирницама групама металурга који производе драгоцене металне предмете.³ На ово указују велика насеља са солидном архитектуром, која презентују седентарни начин живота (Бубањ–Ново село, Чока лу Балаш, Кучајна, Кмпије, Шкодрино поље, Бањска стена итд.). Природни ресурси у окружењу имају потенцијал да прехране релативно мали број

¹ Jovanović 1971.

² Tasić 1976.

³ На нашим просторима, од металних производа доминирају бакарне крстасте секире, на којима у највећем броју случајева не постоје трагови употребе, како због мекоће и непрактичности за употребу, тако и због њихове улоге у размени.

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Археологија Србије: Културни идентитети, интеграциони фактори, технолошки процеси и улога централног Балкана у развоју европске праисторије* (бр. 177020) које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. Čoka Morminc; 2. Mali Krivelj, kod vodeniце; 3. Čoka lu Balaš; 4. Čoka Kormaroš; 5. Šarbanovac, Selište; 6. Lazareva pećina; 7. Vernjikica;
8. Bogovinska pećina i naselje; 9. Crnajka; 10. Kulmja Škјopuluji; 11. Klјanc; 12. Jezero; 13. Kapetanova pećina;
14. Rajkova pećina; 15. Peščera mare; 16. Arija babi–Košobrdо; 17. Velike livadice 2; 18. Lepenska potkapina; 19. Katarinine livade; 20. Vlasac; 21. Pećina kod Trajanove table; 22. Turija, Stenje; 23. Neresnica, Velika čuka; 24. Dobra, Manastir; 25. Padina; 26. Malo Golubinja, Rećica; 27. Hajdučka vodeniца; 28. Abri ispod Banjske stene; 29. Gamzigradska banja, Njiva Z. Brzanović; 30. Gamzigrad, Varzari; 31. Smiljkova glavica; 32. Selište; 33. Vratna, Veliki most; 34. Šarkamen, Duge livade; 35. Popovica, Veliko brdo; 36. Brusnik, Glavica; 37. Kapu Đaluluj; 38. Kovilovo, Četaće;
39. Mokranjske stene, Kamenolom; 40. Mokranjske stene, potkapina; 41. Prahovo, Ideće; 42. Smedovac, Grabar–Svracar; 43. Sikole, Gradište; 44. Karataš, Dijana; 45. Donje Butорke; 46. Kladovo, Brodoimpeks–nekropоla; 47. Mala Vrbica, Livade; 48. Mala Vrbica, 500 m od sela; 49. Korbovo; Zbradila–Fund; 50. Korbovo, Obala; 51. Korbovo, Glamija–Obala; 52. Vajuga–Pesak; 53. Ušće Jakomirskog potoka; 54. Velesnica, Biljevina; 55. Ljubičevac, Obala; 56. Ljubičevac, Ostrvo; 57. Grabovnica, Brzi prun; 58. Ušće Slatinske reke; 59. Knjepište; 60. Ruženjka; 61. Kusјak, Bordej; 62. Kusјak, Motel; 63. Kusјak, Vrkalj; 64. Majdanpek, Kamени roг; 65. Knjaževac, Dubrava; 66. Rgošte, Bolvan; 67. Donje Zuniče, Adžijsko; 68. Mokranje, Lalunј; 69. Tanda, la Tufek; 70. Brestovačka banja; 71. Niš, Bubanј; 72. Donji Milanovac, Veliki Gradac; 73. Humska čuka; 74. Donja Vrežina; 75. Donja Bela reka; 76. Rudna glava, Šetaće; 77. Rgošte, Višnjар; 78. Dobra, Gospodin vir; 79. Kusјak; Grle

Карта 1. Локалитети Коцофени–Костолац групе на територији североисточне Србије

Map 1. Cotofeni–Kostolac group sites on the territory of North Eastern Serbia

становника (судећи према броју и габаритима откривених насеља) међусобно економски зависних, све док их погоршање климатских услова не присили да мигрирају у нека друга, за живот погоднија, подручја.⁴

Током друге половине IV миленијума, вероватно под притиском продора степских племена, започиње насељавање носилаца Коцофени културе на подручје североисточне Србије.⁵ Ова територија је тако ушла у оквире комплекса који су чинили делови Трансилваније, Баната, Олтеније и Мунтеније (карта 2).⁶ На нашим просторима се шири из подручја Бердапа до ушћа Млаве, на западу, и преко Кучајских планина, Бора и Зајечара даље ка југу, до Ниша.

Према резултатима последњих ревизионих рекогносцирања, број локалитета ове културне групе у међувремену је порастао на 76. До сада су констатовани следећи локалитети: Кривељ, Чока Морминц; Кривељ, Чока лу Балаш; Мали Кривељ, код воденице; Бор, Чока Кормарош; Шарбановац, Селиште; Злот, Лазарева пећина; Злот, Верњикица; Боговина, Боговинска пећина и насеље; Црнајка, Пјатра Кости; Клокочевац, Кулмја Шкјопулуји;

⁴ Todorova 2007.

⁵ Bojadžijev 1998.

⁶ Roman 1976.

Мајданпек, Кљанц; Мајданпек, Језеро; Мајданпек, Капетанова пећина; Мајданпек, Рајкова пећина; Бољетин, Пешћера Маре; Бољетин, Арија баби–Кошобрдо; Бољетин, Велике ливадице II; Бољетин, Лепенска поткапина; Бољетин, Катаринине ливаде; Бољетин Власац; Мироч, Пећина код Трајанове табле; Турија, Стење; Нересница, Велика чука; Добра, Манастир; Добра, Падина; Мало Голубиње, Речица; Мироч, Хајдучка воденица; Гамзиград, Абри испод Бањске стене; Гамзиградска бања, Њива З. Брзановић; Гамзиград, Варзари; Штубик, Смиљкова главица; Штубик, Селиште; Јабуковац, Вратна – Велики мост; Шаркамен, Дуге ливаде; Поповица, Велико брдо; Брусник, Главица; Вељково, Капу Ђалулуј; Вркаљ, Ђетаће; Мокрањске стене, Каменолом; Мокрањске стене, Поткапина; Прахово, Идеће; Смедовац, Грабар–Сврачар; Сиколе, Градиште; Караташ, Дијана; Кладово, Доње Буторке; Кладово, Бродоимпекс–некропола; Мала Врбица, Ливаде; Мала Врбица, 500 m од села; Корбово, Збрадила–Фунда; Корбово, Обала; Корбово, Гламија–Обала, Корбово, Вајуга–Песак, Милутиновац, Ушће Јакомирског потока, Велесница, Биљевина; Љубичевац, Обала, Љубичевац, Острво, Грабовница, Брзи прун; Слатина, Ушће Слатинске реке; Књепиште, Михајловац; Михајловац, Ружењка; Кусјак, Борђеј; Кусјак, Мотел; Кусјак, Вркаљ; Мајданпек, Камени рог; Књажевац, Дубрава; Ргоште, Болван; Доње Зуниће, Ацијско–Винско; Мокрање, Лалуњ; Танда, Ла Туфек; Брестовац, Брестовачка бања; Доњи Милановац, Велики Градац; Доња Бела река; Рудна глава, Шетаће; Ргоште, Росуља–вишњар; Добра, Госпођин вир; Кусјак, Грле.⁷

У овом раду узети су у обзир и локалитети у широј зони ушћа Нишаве у Јужну Мораву, будући да се ревизионим истраживањима током последњих година дошло до нових налаза који указују да је и у оквиру њих постојала истовремена керамичка продукција. Њих представљају локалитети у непосредном окружењу Ниша: Бубањ–Ново село, Хум–Велика хумска чука и Доња Врежина–Чардак.

ТОПОГРАФИЈА НАСЕЉА

За топографију насеља Коцофени–Костолац групе на простору североисточне Србије, српског Подунавља и његовог залеђа, карактеристична је разноликост у позицијама (надморској висини и рељефу), типовима станишта и начину економије.

Треба истаћи како просторна анализа градинских, висинских и равничарских насеља културне групе Коцофени–Костолац представља пример прожимања, на први поглед парадоксалног споја, природног окружења и културних утицаја.⁸ Геоморфологија терена условила је да насеља у Панонији, Славонији, Срему и у Банату буду претежно аграрног карактера и дуготрајна.⁹ Изглед рељефа, недостатак плодног земљишта, као и други фактори условили су да насеља у брдовито-планинском залеђу Дунава са српске и са румунске стране карактерише дијаметрално различити концепт и економија.¹⁰ У свом раду *Cultura Cotofeni*, Роман је издвојио четири основна типа насеља: а) равничарска насеља (дунавска острва), б) насеља на речним терасама, в) насеља на тешко приступачним брдским или планинским теренима, г) насеља у пећинама.¹¹

Будући да је само на територији североисточне Србије констатовано око 70 насеља, од којих је један мањи број и археолошки сондиран, створили су се услови за прецизније дефинисање одговора везаних за начин живота ових заједница, али и извесне сугестије које се тичу самог трајања и културне идентификације популација са краја бакарног и почетка бронзаног доба. Након што су сви локалитети изнова рекогносцирани и геореференцирани,¹² сматрали смо, узимајући у обзир околни рељеф, хидрографију, геоморфологију терена и карактер налаза керамичке продукције, да постоји потреба да се додатно анализирају поједини аспекти културног и просторног развоја, и то не само насеља већ и саме културне манифестације Коцофени–Костолац генерално. Велику тешкоћу и даље представља релативно мали број систематски истражених локалитета, као и недостатак палеоисторијских анализа фауне.

Још је током раних 70-их година прошлог века констатовано постојање локалитета позиционираних на тешко приступачном терену, који се у појединим случајевима налазе на нагибу терена од 45°,

⁷ Капуран 2011.

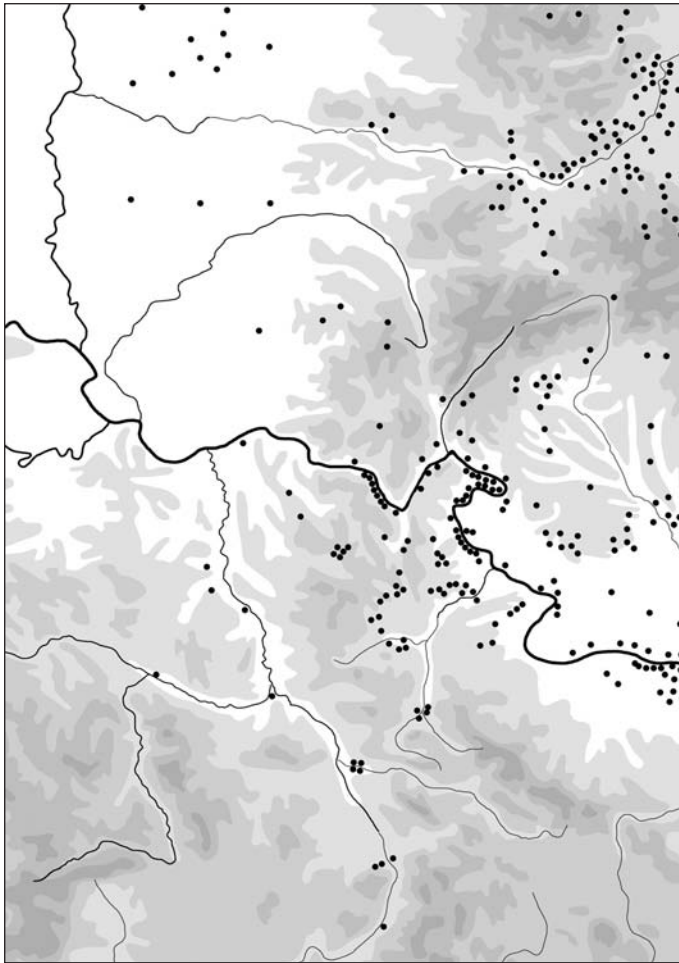
⁸ Fletcher 1977.

⁹ Tasić 1976, 107.

¹⁰ Tasić 1976, 107; Spasić 2010.

¹¹ Roman 1976, 15–16.

¹² Капуран 2011. Ревизионо рекогносцирање су обавили А. Капуран и А. Булатовић, уз велику помоћ И. Јовановића и М. Јовчић, кустоса Музеја рударства и металургије у Бору, затим Б. Илијић, кустоса Завичајног музеја у Књажевцу, као и Г. Јањића, кустоса Музеја Крајине у Неготину.

*Карта 2. Дистрибуција локалитета
Коцофени групе*

Map 2. Distribution of the Cotofeni group sites

као што је случај са локалитетима Кулмја Шкјопулуји у Клокочевцу и Пјатра Кости у Црнајки (Т. I/1–2; карта 1/9).¹³ Они су дефинисани као градинска насеља, па се, мада археолошки није доказано постојање фортификације, не искључује да је могла постојати на лако приступним странама. У међувремену се број локалитета овог типа повећао на девет. Осим поменутих, у ову групу спадају и Вратна, Велики мост (Т. I/7; карта 1/33), Боговина, Изнад пећине (Т. I/4; карта 1/8), Језеро (Т. I/3; карта 1/12), Кљанц (Т. I/3; карта 1/11), Турија, Стење (Т. I/6; карта 1/22), Мокрањске стене, Каменолом (Т. I/5; карта 1/39) и Болван (Т. I/8; карта 1/66).¹⁴ У Нишком пољу, овом типу насеља одговарала би Хумска чука (карта 1/73). Заједничка карактеристика ових насеља је да имају идентичан концепт организације на неприступачним узвишењима, која се налазе у непосредној близини извора воде или водених токова и пећинских формација крашког порекла. Оваква насеља нису карактеристична само за простор срп-

ског залеђа Ђердапа, него и за југозападну Румунију,¹⁵ где је сам изглед морфологије терена идентичан рељефу Тимочке Крајине. Наведени локалитети имају још неколико заједничких елемената, од којих је најважнији тај да је свако од ових узвишења позиционирано на стеновитом врху кањона, на местима где се мање реке или потоци уливају у неку већу реку. Претпоставља се да је избор оваквих позиција био превасходно стратешког значаја, будући да кроз планински предео североисточне Србије систем речних токова и долина представља најпогоднији вид комуникације од праисторије до данашњих дана. Преко система долина Поречке реке (Кулмја Шкјопулуји и Црнајка), Уровице и Тимока

¹³ Tasić 1982.

¹⁴ Шљивар, Јацановић 1987; Николић 1997; Капуран 2011.

¹⁵ Roman 1976, Pl. 1.

(Вратна и Мокрањске стене) најлакше се стизало до обала Дунава као главне трансверзале, која сече Балканско полуострво у правцу од истока ка западу.

Другу заједничку карактеристику ових насеља представљали би стеновити масиви на чијој подлози су формирана насеља. Стенска подлога је у највећем броју случајева кречњачког порекла и самим тим је погодна за вештачко нивелисање платформи у виду тераса на којима се могу подизати надземне конструкције кућа, највероватније дрвених колиба облепљиваних блатом.¹⁶ Такав је случај са насељима Језеро, Кулмја Шкјопулуји, Пјатра Кости, Вратна и Боговина (на осталим није могуће донети овакве закључке будући да нису археолошки сондирана или су девастирана ерозијом и изградњом каснијих насеља).

Трећа заједничка карактеристика је то да се у непосредној близини ових насеља налази једна или више пећина. Област североисточне Србије у свом централном делу лежи на већем масиву крашког порекла, у коме се у просеку налази највећи број пећина у Европи. Као природна станишта ове формације су погодвале и за смештај људи, али и за чување стоке. На територији Србије једино је комплетно истражена Лазарева или Злотска пећина (карта 1/6), у којој културна стратиграфија показује антропогене активности током више хиљада година.¹⁷ Истраживања култура из позног енеолита у карпатском и балканском подручју показују да пећине представљају веома чест вид станишта.¹⁸ Њихова примарна улога, међутим, још увек није потпуно јасна – да ли су служиле за смештај становништва, чување стоке или и за једно и за друго. У случајевима пећина које се налазе у непосредној близини поменутих градинских насеља може се претпоставити да се првенствено радило о местима где се чувала стока. Због константне температуре током целе године, пећине представљају идеално склониште у веома хладним зимским месецима, будући да се лакшим интервенцијама могу адаптирати у затворен стамбени простор. Пример симбиозе пећинских и градинских Коцофени–Костолац насеља представља околина Завојског језера код Мајданпека. До сада су на овом простору констатована два градинска насеља – Језеро и Кљанц (Т. I/3; карта 1/11–12), која су подигнута на стеновитим кречњачким одсечцима изнад реке Мали Пек.¹⁹ У њиховој непосредној околини се налазе Рајкова пећина (карта 1/14) и Капетанова пећина (карта 1/13), у којима су откривени трагови антропогенних активности, као и

Паскова пећина. Археолошка ископавања изведена су једино на локалитету Језеро, и на улазима у Рајкову пећину и Капетанову пећину.²⁰ Док је простор испред улаза у Рајкову пећину показивао веома сиромашан културни садржај, Капетанова пећина показује културну стратиграфију од преко 3 m висине, што представља редак случај за налазишта Коцофени–Костолац групе. Овај податак не говори само о њеној дуготрајној употреби, већ нам пружа могућност за одговоре на питања о настанку и трајању ове културне манифестације на простору српског залеђа Ђердапа. Будући да је сачуван од утицаја ерозије, овај локалитет је погодан за добијање датума почетка и престанка њене употребе, пошто је откривени археолошки материјал културно хомоген.²¹ Иако нисмо били у могућности да извршимо детаљна рекогносцирања, према изгледу рељефа и кречњачке литице која се налази изнад улаза, може се претпоставити да се и изнад Рајкове пећине налазило насеље са кога је материјал ерозијом стигао до улаза у пећину. Исто тако се претпоставља да се у подножју Капетанове пећине, која има облик амфитеатра оивиченог стеновитим зидовима, такође могло налазити насеље идентично насељима Кулмја Шкјопулуји и Пјатра Кости.

Већи број пећина и поткапина налази се у подножју локалитета Вратна – Велики мост (Т. I/7)²² и Болван (Т. I/8), док се у околини Боговине и Мокрањских стена налазила само по једна пећина, што указује да су пећине и градине ипак биле на неки начи повезане. Могуће је да су у њима и људи и стока могли да бораве у исто време, нарочито у периоду великих киша, снегова као и великих врућина. Велики број пећинских насеља откривен је у подунавском делу југозападне Румуније, а најпознатија су Пешћера Хоцилор,²³ Пешћера ку Апа,

¹⁶ Tasić 1982, 24.

¹⁷ Tasić 1971.

¹⁸ Roman 1971; Панайиотов, Александров 1988; Petrescu, Popescu 1990; Капуран 2011.

¹⁹ Николић 1997; Капуран 2011.

²⁰ Истраживања је водио Тонко Рајковача, кустос Музеја рударства и металургије у Бору. Нажалост, до археолошке документације није могуће доћи.

²¹ Аутори овог рада су имали детаљан увид у покретне археолошке налазе откривене на овом локалитету.

²² Капуран 2011; Михаиловић, Ђуричић, Калуђеровић 1997, 35.

²³ Roman 1971; Roman 1976.

Пешћера Васи у Бихару, Ромањешти, Беле Турзии, пећина Сарваш, Баја де Фиер и др.²⁴

Следећу заједничку карактеристику наведених градинских насеља представља њихов доминантан положај у оквиру пејзажа. Будући да су њихове позиције и изглед лако уочљиви из велике даљине, она вероватно нису служила за скривање, већ да се нагласи њихово присуство. Позиције на стеновитим узвишењима изнад ушћа река, на излазима из кањона, са кућама нанизаним на терасама стрмих кречњачких литица, сугеришу нам како су становници имали намеру да на тај начин нагласе свој идентитет. Могуће је да су на овај начин пастирске заједнице хтеле да дају до знања новопридошлим заједницама како имају контролу над планинским прелазима и путевима, нарочито на оним местима где реке излазе из уских кањона у долине Црног Тимока и Белог Тимока, Пека и Дунава.

Други тип Коцофени–Костолац насеља на простору североисточне Србије представљају насеља позиционирана на врховима мањих брда или благих косина, чија се надморска висина у просеку креће између 336 m и 210 m. Овој групи би припадало и, за сада једино (археолошки потврђено), Коцофени–Костолац утврђено градинско насеље са елементима фортификације – Чока лу Балаш код Кривеља (карта 1/3).²⁵ Позиционирано је на језичастом узвишењу окруженом стрмим странама, које се спуштају до ушћа једног мањег потока у Кривељски поток. Са источне приступне стране налазила се фортификација у виду одбрамбеног рова. Постоји велика вероватноћа да је и локалитет Капу Ђајулуж у Вељкову, који има идентичне елементе градине, могао бити заштићен одбрамбеним ровом, будући да има сличне топографске карактеристике као Чока лу Балаш.²⁶

Насељима овог типа треба додати још три локалитета великих габарита са елементима градине. То су локалитети Велика чука у Нересници (карта 1/23), Смиљкова главица у Штубику (карта 1/31) и Бетаће у Ковилову (карта 1/38).²⁷ Сва три локалитета налазе се на широким и заравњеним уздигнутим платоима, који доминирају над речним долинама. Међу њима је археолошки сондиран једино локалитет Бетаће у Ковилову, а, према речима аутора, на њему су откривене надземне куће сличне онима у Црнајки и Клокочевцу.²⁸ На локалитетима Велика чука и Смиљкова главица, осим керамике, на површини се може прикупити доста фрагмената лепа са траговима плетера. Судаћи према великој површини коју заузимају и према позицији и окружењу, за

ова два локалитета се претпоставља да су представљала зимовнике или пунктове за окупљање стада и пастира током пауза између сезонских миграција. Она поседују карактеристично природно окружење, које чине мања брда и долине река, као и релативно мале надморске висине на којима су позиционирана. Такве „сезонске станице или стационари“, у којима се током зимских месеци могу окупити веће групе пастира са својим стадима, представљале су важна места у животима пастирских заједница. Цвијић наводи да многи сточарски народи, који се циклично крећу из висинских ка низијским подручјима и зимовницима, на одређеним местима успостављају и стална насеља.²⁹ Овоме у прилог иде и чињеница да се у непосредној близини Смиљкове главице налази планински масив Дели Јован, који, са својом надморском висином од 1500 m, погодује за испашу стада током летњих месеци, док се Велика чука налази у самом подножју Кучајског планинског масива. Распоред локалитета Коцофени–Костолац групе пружа се конвергентним правцем, кроз области изразито карстне геолошке подлоге. У таквом природном окружењу, приликом сушних периода киша земљиште слабо наводњава, будући да вода брзо отиче кроз пукотине и подземне канале и реке пресушују, те нема услова за наводњавање и напајање стоке, што чини да „... вегетација сагори, а становништво почиње да мигрира у друге крајеве“.³⁰ Уколико имамо у виду ову Цвијићеву констатацију, која се тиче простора где се налази највећи број насеља Коцофени–Костолац групе, видећемо да одређена правила о сезонским миграцијама трају и до данашњих дана. У топлолетњем периоду напуштају се зимска станишта због миграција у планинске пределе, на којима се налазе погодна места за испашу стоке. Одређене групе пастира се током јесени на путу ка нижим пределима и речним терасама враћају у ова насеља, док друге

²⁴ Tasić 1979b, 119.

²⁵ Tasić 1982; Tasić 1990.

²⁶ Трбуховић, Вуковић 1967. Аутори истраживања помињу ову могућност, али она није пропраћена одговарајућом документацијом, Капуран 2011, Кат. 091.

²⁷ Трбуховић, Вуковић 1967; Капуран 2011, Кат. 052, 083 и 089.

²⁸ Трбуховић, Вуковић 1967; Tasić 1982.

²⁹ Цвијић 1987, 91.

³⁰ Цвијић 1987, 157.

групе вероватно настављају пут ка центрима за окупљање у долинама око Дунава и Тимока.

За остале висинске локалитете, као што су Грабар–Сврачар у Смедовцу (карта 1/42), Арија Баби–Кошобрдо (карта 1/16), Чока Кормарош (карта 1/4), Њива Зоре Брзановић (карта 1/29) и Варзари (карта 1/30),³¹ заједничке карактеристике представљају приближно исте надморске висине и топографске позиције које се налазе непосредно поред река или јаких извора воде. Ради се о вишеслојним локалитетима,³² што значи да је добра инсолација заједно са добрим прегледом околиног пејажа, погодовала дуготрајнијој окупацији ових простора. Висинска насеља овог типа обично се везују за пределе у којима доминирају пашњаци и где нема већих шума.

Последњем типу насеља Коцофени–Костолац групе припадали би локалитети који имају карактеристике равничарских насеља а позиционирани су на речним терасама. Локалитети на десној обали Дунава око „Коњске главе“, као што су Кладово–Бродоимпекс (карта 1/46), Мала Врбица (карта 1/47), Збрадила–Фунд (карта 1/49), Корбово–Обала (карта 1/50), Вајуга–Песак (карта 1/52), Ушће Јакомирског потока (карта 1/53), Велесница (карта 1/54), Љубичевац–Обала (карта 1/55), Љубичевац–Острво (карта 1/56), Брзи прун (карта 1/57), Ушће Слатинске реке (карта 1/58), Књепиште (карта 1/59), Ружењака (карта 1/60), Кусјак–Борђеј (карта 1/61), Кусјак–Мотел (карта 1/62), Кусјак–Вркаљ (карта 1/63), захваљујући старим картама израђеним пре настанка акумулационих језера, изгледа да су представљали пунктове на којима су стада могла дуже да се задржавају чекајући погодан период за прелазак на другу страну реке. У непосредном окружењу ових локалитета постојале су пешчане аде, мања острва и спрудови повезани са обалом, што указује на постојање плићег дна и газова.³³ Ови делови приобала су приликом већих суша или оштрих зима, када се формира ледени покривач, могли представљати места на којима је било могуће лакше прелазити с једне обале на другу.³⁴

АРХИТЕКТОНСКИ ОСТАЦИ

Реконструкција стамбених објеката из позног неолита није могућа, будући да у овом тренутку истраживања не располажемо са довољно елемената за прецизније дефинисање изгледа и техника изградње ових објеката. До сада су документоване ку-

ће косточачке културе на Гомолави и Коцофени–Костолац групе на Бубњу и Борђеју код Кусјака.

Борђеј представља једини локалитет који је истраживан током пројеката Бердап I и II, на коме је констатована надземна стамбена архитектура.³⁵ Откривена подница има правоугаону основу, чија је откривена дужина 8 m, са већим бројем керамичких уломака на површини.³⁶ Будући да нису констатовани трагови вертикалних стубова, може се претпоставити да је изнад овакве поднице могла да се подигне кућа типа брвнаре, са хоризонтално постављеним облицима.

Други пример стамбене архитектуре потиче са простора југоисточне Србије а тиче се куће откривене у сонди 1/08–09, која припада Коцофени–Костолац хоризонту насеља Бубањ код Ниша.³⁷ Откривени део поднице овог објекта је такође правоугаоне основе и прилично великих димензија. На њој је констатован већи број јама од кочева и тањих стубова за конструкцију вертикалних зидова.³⁸ Слична архитектура је констатована на локалитету Гомолава код Хртковаца, где су стамбени објекти указивали на изразито седентарни, земљораднички карактер овог насеља.³⁹

³¹ Капуран 2011, Кат. 043, 011, 063, 067; Капуран, Борић, Јевтић 2007; Борић, Старовић 2006.

³² На Арија Баби констатована је културна стратиграфија из периода неолита – Костолац–Коцофени групе, средњег бронзаног и старијег гвозденог доба (Капуран, Борић и Јевтић 2007). Насеље Чока Кормарош настало је у периоду позног неолита Коцофени групе, а наставило је да постоји и током средњег бронзаног доба. Насеље на Њиви Зоре Брзановић настало је у периоду позног неолита, да би наставило да постоји током средњег бронзаног доба, и касније током старијег гвозденог доба (Капуран и Шкундрић 2009). Варзари је насеље које према топографским карактеристикама највише личи на Чокалу Балаш, само што је много већих димензија. Настало је у неолиту, да би се живот наставио током позног неолита, средњег бронзаног доба и старијег гвозденог доба (Капуран 2010).

³³ Петовић 1941, 85–86.

³⁴ Тасић 1983а.

³⁵ Сладић 1984, сл. 204.

³⁶ Сладић 1984.

³⁷ Рад у коме ће бити презентовани резултати истраживања је у припреми.

³⁸ Према налазима последњих истраживачких кампања на локалитету Бубањ, подницу куће је чинио слој земљаног набоба без супструкције, са примесом у виду ситнијег шљунка. Око поднице је констатован ров који, можда, представља темељни ров за конструкцију зидова. Радови у наредној кампањи ће дефинисати конструкцију и габарит целог објекта.

³⁹ Petrović 1988, fig. 1.

Сасвим другачији тип архитектуре је преовладавао у насељима брдско-планинских предела Јужних Карпата. Аутори истраживања градинских локалитета Кулмја Шкјопулуји и Пјатра Кости констатовали су стамбене објекте који су својим задњим делом укопавани у стрму падину, што је условило да веома брзо након напуштања буду уништени ерозијом.⁴⁰ Такође, откривена је и знатна количина кућног лепа, која указује на стабилну архитектуру односно трајна насеља, а не само краткотрајна склоништа.⁴¹ На градинским насељима организованим у виду тераса, куће су подизане искључиво на југозападним странама узвишења, што указује на потребу за бољим осунчавањем објеката у насељу (вероватно током зимских месеци). Истовремено, стенски масиви који су се налазили у залеђу или на боковима могли су бити у функцији одбране од хладних ветрова који дувају са севера и североистока.

До сада није довољно јасан однос који су имале популације позног енеолита према експлоатацији руде бахра. Тешко је поверовати у то да су ове заједнице живеле и да су се кретале у близини великих површинских депозита малахита, а да при томе нису размишљале о економској користи његове експлоатације, али би и то могло потврдити да је реч о популацији која није имала много везе са претходним становницима раног енеолита који су се претежно концентрисали непосредно уз природне минералне ресурсе. У досадашњим истраживањима није констатовано да се током доминације Коцофени–Костолац културне групе на територији североисточне Србије обављала металуршка активност. То потврђује и недостатак налаза бакарних предмета са ове територије из развијеног и позног енеолита, што није случај на територији Олтеније, Трансилваније и северозападне Бугарске.⁴² Недостатак бакарних налаза из овог периода у источној Србији можемо објаснити и начином живота и обичајима номадско-сточарских заједница, које су забележили етнологи. Д. Антонијевић наводи да је живот номада економски и технолошки „једноставан“ и у супротности са социјалном еволуцијом, те да они своју заједничку својину регулишу неписаним обичајним правом, презиру земљорадњу, а окупљени су око породичних задруга и имовинске потребе своде само на оно што се може са собом понети.⁴³

Тврдња да се не треба чврсто држати етнологских закључака који су добијени изучавањем сточарских заједница блиских данашњем добу, и априори их примењивати на праисторијске заједнице такође

стоји, али све док се степен археолошке истражености локалитета Коцофени–Костолац (првенствено систематских истраживања и озбиљнијих анализа откривених остатака материјалне културе и остатака животињских костију унутар насеља) не подигне на задовољавајући ниво, преостаје нам да се ослонимо на постојеће податке који се тичу номадског начина привређивања и њихових друштвених односа. Највећи проблем и даље представља недостатак апсолутних датума, које непрестано „позајмљујемо“ из радова наших суседа (из Румуније и Бугарске), што не мора да гарантује њихову валидност и на овим просторима.

МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА И ПЕРИОДИЗАЦИЈА

До сада је у више радова о овој теми констатовано да је на локалитетима у источној Србији, према стилско-типолошким одликама керамике, могуће издвојити две фазе групе Коцофени: прву – у којој доминира орнаментална техника урезивања карактеристична за Коцофени групу, и млађу фазу – у којој су, поред овог стила, присутни и техника браздастог убадања, односно фурхеншних техника (*furchenstich*), и неки други косточачки елементи (браздасто урезивање, неки типови керамике и др.).⁴⁴ Тај податак је допринео да се и уведе нови назив за културну манифестацију – Коцофени–Костолац.

Нажалост, чињеница је да већина локалитета Коцофени–Костолац групе у источној Србији није истражена, или је само делимично истражена, и да не постоји констатована вертикална стратиграфија, односно утврђени стратиграфски однос између

⁴⁰ Трбуховић, Вуковић 1967; Tasić 1982.

⁴¹ А. Капуран је приликом рекогносцирања локалитета Вратна, Мост, на веома неприступачном терену, са великим нагибом, открио изненађујуће велику количину крупног грумења кућног лепа. На њему су се налазили трагови облица и плетера у негативу.

⁴² С. Александров (Alexandrov 1995, 257) наводи на налазиштима Коцофени групе у северозападној Бугарској бројне предмете од арсенске бронзе, између осталог и секире типа Баниабик (*Baniabic*), док А. Вулпе (Vulpe 1970, 27–31) представља Баниабик секире из југозападне Румуније као инвентар Глина III групе, а секире типа Фајс (*Fajsz*) везује за Коцофени групу.

⁴³ Антонијевић 1982.

⁴⁴ Tasić 1979, 117; Николић 1997, 205.

стилско-типолошких особина керамике старије (Коцофени) и млађе фазе (Коцофени–Костолац). Углавном је реч о насељима на којима је констатована керамика са елементима и костолачке и Коцофени групе, или искључиво са елементима Коцофени групе, док насеља са само костолачком керамиком нису евидентирана. Код нас је, дакле, за сада могуће једино поделити локалитете на оне на којима је евидентиран орнамент браздастог убадања и на оне где, тај орнамент још увек није евидентиран. Ипак, неизвесно је у коликој мери се та подела може применити и приликом периодизације ове групе, јер се чини да је заправо проузрокована насељавањем носилаца различитих културних манифестација у поједине регионе источне Србије – костолачком, са запада, односно Коцофени групе, са истока.⁴⁵

У Румунији је, међутим, на неколико локалитета откривена вертикална стратиграфија, на којима је уочен однос развојних етапа Коцофени групе, па се на основу стратиграфије на тим локалитетима, уз изванредан опрез, могу донети извесни закључци и о развоју Коцофени–Костолац групе и у источној Србији.

Старијој фази (Коцофени група) припадали би, дакле, локалитети на којима нема орнамената изведених техником браздастог убадања и на којима је констатована керамика карактеристична за Коцофени групу, иако су, важно је напоменути, то облици и орнаменти који се углавном јављају уз браздасто убадање и у млађој фази групе.

Најзаступљенији тип посуде на локалитетима у источној Србији представљеним у овом раду јесте амфора дугог левкастог врата, која се јавља на локалитетима из обе фазе ове групе, са језичастом, понекад вертикално перфорираном дршком (сл. 6, 9, 20, 21, 51, 63, 100, 126, 134), као и тунеластом или потковичастом дршком испод обода (сл. 88, 115). Ове посуде су обично украшене испод обода урезаним линијама или утиснутим дужим зарезима (сл. 6, 21, 38, 64, 71, 89, 98–100, 104, 109, 115, 116, 134), утиснутим мотивом риблије кости (сл. 4, 28), а у млађој фази и браздастим убадањем или тачкастим убудима (сл. 9, 20, 25, 140). Језичасте дршке су на неким примерцима амфора украшене отисцима врха прста или зарезима (сл. 20, 21, 35, 100, 104, 105). Тај тип посуда карактеристичан је за све фазе Коцофени културе у Румунији и северозападној Бугарској,⁴⁶ али и за локалитете у Поморављу, нарочито у басену Јужне Мораве (Макрешане код Крушевца, Малча и Хум код Ниша, Бобиште код Лесковца).⁴⁷

Сличне посуде евидентиране су у IV слоју насеља Ситагроу у северној Грчкој.⁴⁸

Често заступљен тип посуде представља полулоптаста здела дубљег реципијента, равног обода (сл. 11, 12, 23, 27, 29, 52–54, 57, 59–60, 74, 79, 81, 82, 90, 91, 95, 113, 124, 125, 131 и 145) или плићег реципијента, косо засеченог троугласто или „Т“ профилисаног обода (14, 19, 133 и 146). Ове посуде карактеристичне су за обе фазе, јер су, осим вертикалним ребрима, урезима и зарезима, украшене и браздастим убадањем (сл. 23, 68, 81 и 82). Варијанта дубље зделе равног обода се јавља у свим фазама Коцофени групе у Румунији, док је плића здела са „Т“ профилисаним или троугласто профилисаним ободом карактеристична за најмлађу фазу Коцофени групе.⁴⁹ И ове посуде се, осим у Румунији и на локалитетима Коцофени–Костолац групе у источној Србији, јављају и у Бугарској, али и Поморављу (Макрешане, Малча, Вртиште, Бубањ, Бобиште) и северној Грчкој.⁵⁰ Занимљив је податак да је у Пелагонији, на локалитету Трештена стена, констатована керамика сличног типа, украшена браздастим убадањем.⁵¹

⁴⁵ Такве периодизације, које се заснивају на недостатку одређеног елемента, незахвалне су и несигурне, јер се у овом случају углавном располаже површинским налазима и тај орнамент се приликом евентуалних истраживања на локалитетима где није констатован може накнадно појавити, па многе теорије засноване на таквим чињеницама постају невалидне. Такав случај је констатован на Доњим Буторкама, које су до сада важиле за локалитет старије фазе (Коцофени група) (Tasić 1979, 117; Николић 1997, 200), али је приликом аутопсије налаза у Музеју Крајине у Неготину на два фрагмента са овог локалитета уочен орнамент браздастог убадања (сл. 81, 82), карактеристичан за костолачку групу. Према досадашњим резултатима, хронологија групе би се најпоузданије могла дефинисати анализом дистрибуције насеља и стилско-типолошким особинама керамике која их прати – најстарији локалитети (Коцофени група) јесу у Неготинској Крајини и Кључу, нешто млађи (Коцофени–Костолац група) смештени су западно од те територије, док су локалитети у јужном Поморављу најмлађи и непосредно претходе групи Бубањ–Хум II.

⁴⁶ Roman 1976, pl. 54/1, 13, pl. 71/13, pl. 92/2, 4, 5, pl. 93/4; Панайотов, Александров 1988, обр. 6/г, 7/г.

⁴⁷ Стојић, Чађеновић 2006, Т. LXVII/65–67; Стојић, Јоцић 2006, Т. LIII/27, Т. CI/45; Булатовић, Јовић 2010, Т. XX/43.

⁴⁸ Renfrew, Gimbutas, Elster 1986, fig. 13.7/4.

⁴⁹ Roman 1976, pl. 53/9, 11, pl. 66/10, 12, pl. 90/3, pl. 110/6, pl. 90/9, pl. 99/2, 9, pl. 111/4, pl. 112/1.

⁵⁰ Панайотов, Александров 1988, обр. 5/в; Стојић, Чађеновић 2006, Т. LIX/13–15; Стојић, Јоцић 2006, Т. XV/37, Т. LXXII/149, 155; Т. LIII/19, 20; Булатовић, Јовић 2010, Т. XIX/41; Renfrew, Gimbutas, Elster 1986, fig. 13.12/1, 2.

⁵¹ Миткоски 2010, Т. VII.

Осим те керамике, на Трештеној стени констатовани су и фрагменти правоугаоних посуда, а идентичне правоугаоне посуде нађене су у костолачком насељу на Гомолави.⁵²

Сличне претходном типу су полулоптасте зделе које, због увученог обода, имају скоро лоптаст облик. Ове зделе могу бити украшене вертикалним ребрима на ободу (сл. 148) у комбинацији са убодима (сл. 17), зарезима (сл. 61, 84, 85) или урезаним линијама (сл. 132). И ове посуде су евидентирани већ у првој фази, а карактеристичне су за другу и трећу фазу Коцофени групе на румунским налазиштима, и јављају се и на локалитетима у Поморављу као и у западној Бугарској.⁵³

Један од доминантних типова посуда на налазиштима Коцофени–Костолац групе у источној Србији јесте здела полулоптастог или лоптастог реципијента са левкастим вратом, односно разгнутим ободом (сл. 5, 13, 15, 18, 24, 40, 76, 83, 98, 101 и 139). Примерци са широко разгнутим ободом су обично неукрашени, а само један је украшен мрежастим орнаментом (сл. 40), док су зделе левкастог врата украшене већином техником браздастог убадања (сл. 13, 15, 139). На румунским налазиштима се обе варијанте јављају од најстарије фазе, али трају и у млађим фазама.⁵⁴ Констатоване су и на налазиштима у северозападној Бугарској и Поморављу.⁵⁵

Мање заступљене посуде на локалитетима у источној Србији јесу биконични или лоптасти пехари, затим крушколики пехари са једном дршком, веће крушколике амфоре дугог цилиндричног или коничног врата, са малим дршкама испод обода, украшене низом зареза (сл. 39, 86), као и бачvasti или лоптасти лонци украшени урезима, хоризонталним тракама или кружним отисцима (сл. 45–47, 141, 142). Биконични и лоптасти пехари имају лучне дршке, тракастог пресека, украшене линцен украсима (сочивасте апликае) и урезима (сл. 67), затим правоугаоне, као и језичасте хоризонтално постављене дршке (сл. 37, 130). Крушколики пехари са једном дршком су ретки, а украшени су вертикалним жлебовима, па подсећају на баденске шоље (сл. 92), или урезима и убодима (сл. 62). На свим наведеним типовима керамике није констатовано браздасто убадање, па би се из тога могло закључити да они припадају старијој фази, односно Коцофени групи. Слични типови посуда евидентирани су у Бобишту у Лесковачком пољу и у Кржинцу на улазу у Грделичку клисуру.⁵⁶

Дршке посуда су претежно тракасте лучног пресека (сл. 66, 80, 97, 103, 118), или су коленасто савијене (сл. 120, 138), али постоје и језичасте вертикално перфориране, правоугаоне, вертикалне тунеласте, о којима је већ било речи. Дршке су украшене линцен апликама, урезима, косим убодима или зарезима.

Поред наведених типова посуда, за Коцофени–Костолац групу карактеристичне су шоље заобљеног дна, са дршком која високо прелази обод (сл. 144), и посуде овалне основе са изливником, тзв. сосијере, које нису констатоване приликом атрибуције грађе са локалитета у источној Србији за овај рад, али су откривене приликом ранијих истраживања.⁵⁷ У ову групу спадају и посуде (крчази) већих димензија, са широким тракастим и оштро савијеним дршкама.⁵⁸ Сви наведени типови карактеристични су и за румунска налазишта.⁵⁹ Када је реч о сосијерама, примећује се да су те посуде из западне Бугарске и Румуније мало другачије од примерака нађених на локалитетима у Србији (Гладнице, Злотска пећина). Наиме, примерци из Румуније имају наглашен изливник и дршку која прелази обод, а наши примерци имају незнатно профилисан обод и мање тунеласте дршке.⁶⁰ Посуда из западне Бугарске би могла да представља међутип, са мање наглашеним изливником и дршком која незнатно прелази обод.⁶¹ Према наведеном, варијанта сосијере констатована на нашим просторима могла би бити карактеристична искључиво за налазишта у источној и јужној Србији.

Орнаменталне технике коришћене за украшавање керамике ове групе углавном су поменути у делу текста у којем се говори о типовима посуда на

⁵² Петровић, Јовановић 2002, 268, сл. 18, 270, сл. 1.

⁵³ Roman 1976, pl. 59/6, pl. 77/8, pl. 92/6; Стојић, Чађеновић 2006, Т. LXX/92; Alexandrov 1995, fig. 7/92, 93.

⁵⁴ Roman 1976, pl. 60/2, pl. 71/11.

⁵⁵ Панайотов, Александров 1988, Обр. 7/б, в; Стојић, Чађеновић 2006, Т. LXII/31, 32, 34–36; Стојић, Јоцић 2006, Т. LXXII/152; Лазић 2005, Т. I/2.

⁵⁶ Лазић 2005, Т. I/1; Булатовић, Јовић 2010, Т. XIX/42, Т. XX/44, 46, 48, Т. XXI/49. Осим ове посуде, у Кржинцу је евидентирана и шоља шилатог дна која није публикована, а налази се у Народном музеју у Врању.

⁵⁷ Tasić 1979, Т. XV/1–4; Николић 1997, Т. II/1, 18.

⁵⁸ Tasić 1979, Т. XV/5.

⁵⁹ Roman 1976, pl. 17, pl. 29, pl. 35.

⁶⁰ Roman 1976, pl. 22.

⁶¹ Alexandrov 1995, fig. 6/87.

којима се налазе. Осим поменутих орнамената, од којих су најчешћи урезани мотиви рибље кости, урезане линије које се секу, линцен апликае, низови зареза, браздасто убадање, браздасто урезивање, тачкасти убоди и вертикална ребра, констатовани су орнаменти изведени врпцом, односно шнур орнаменти (сл. 93, 94, 102, 106 и 135), затим хоризонтални и цик-цак низови тачкастих убода (сл. 17, 18, 22, 32, 62, 72, 111, 122, 144), често у комбинацији са браздастим убадањем (сл. 13, 15, 26, 107, 118, 139, 140, 147), као и полумесечаста, полукружни или правоугаони отисци (сл. 7, 42, 74, 78).

Сви орнаменти су карактеристични за Коцофени–Костолац групу и није уочено да је неки орнамент или тип посуде везан за одређену регију на територији источне Србије. Једино је могућно констатовати да се керамика украшена браздастим убадањем налази углавном на локалитетима западно од Кључа и Неготинске Крајине, као и јужно, уз Тимок, Бели Тимок и Црни Тимок, све до Понишавља и јужног Поморавља. Ако се овај орнамент искључиво везује за млађу фазу, односно групу Коцофени–Костолац, из тога произилази да и ови локалитети припадају тој фази, односно да је у једном тренутку дошло до померања ове популације на југ.⁶²

Занимљива је керамика украшена шнур орнаментима на налазиштима у источној Србији, која се на румунским налазиштима јавља у другој фази Коцофени групе, а највише је заступљена у њеној трећој фази. Овај орнамент, наиме, констатован је спорадично и далеко на југу, на налазишту Дикили Таш на северној обали Егејског мора у нивоу 6, који, према аутору, хронолошки одговара Бубањ–Хум II групи и костолачкој групи.⁶³ Шнур орнамент је већма заступљен у слојевима 7–3 у Езеру, мада је уз друге елементе Коцофени групе (линцен апликае, мрежаста мотив, амфоре левкастог врата) на овом локалитету присутан од најстаријих слојева.⁶⁴ Са керамиком украшеном шнур орнаментима није нађена керамика украшена браздастим убадањем (осим на локалитету Грабар–Сврачар), па се њено присуство на већини локалитета у источној Србији може везати за старију фазу.

РЕЛАТИВНА И АПСОЛУТНА ХРОНОЛОГИЈА

Хронологија Коцофени групе разматрана је до сада у многим научним и стручним радовима и ми-

шљења се, углавном, приближно подударују. На керамици са румунских налазишта из најстарије фазе ове групе приметни су јаки утицаји Чернавода III групе, као и Баденске групе, па се сматра да су ове групе учествовале у генези Коцофени групе. За хронологију Коцофени групе најиндикативнија је стратиграфија констатована у пећини Хоцилор у Јужним Карпатима.⁶⁵ Испод слоја Коцофени групе констатован је празан слој, а испод њега културни слој Салкуца IV групе. Изнад слоја Коцофени групе налазио се празан слој (кратак прекид), па културни слој Вербичоара групе. На другим налазиштима у Румунији се испод слоја Коцофени групе налазио слој Челеи–Чернавода III, па Н. Тасић сматра да између Коцофени групе и Салкуца IV групе постоји временски интервал који испуњава продор носилаца Чернавода III–Болераз стила.⁶⁶ То је потврђено и на неким налазиштима у Србији, али само у Банату, док је на локалитетима у Поморављу, источној Србији и на Косову, према Тасићу, испод слоја Коцофени или Коцофени–Костолац групе констатован слој Бубањ–Салкуца–Криводол комплекса.⁶⁷

На локалитету Бубањ код Ниша, међутим, уочена је нешто другачија стратиграфија, која се умногоме подудара са оном у Румунији и Банату. Непосредно изнад слоја Бубањ–Хум I групе налази се културни слој Чернавода III групе, а изнад овог слоја је констатована кућа Коцофени–Костолац групе.⁶⁸ Кућу је оштетила већа јама која припада Бубањ–Хум II групи. Према стратиграфији са Бубња, дакле, између Бубањ–Хум I културног слоја

⁶² Ова претпоставка је поткрепљена чињеницом да је на подручју узводно од Ђердапа и јужно од Неготинске Крајине на свим локалитетима где су вршена истраживања нађена керамика украшена браздастим убадањем, а само се локалитети са којих потичу случајни налази, без браздастог убадања, сматрају старијим. Претпоставља се да на овој територији нема старијих (Коцофени) насеља, јер је та територија, нарочито југоисточна Србија, у позном енеолиту насељена популацијом Коцофени–Костолац групе. То потврђује стратиграфија на локалитету Бубањ констатована претходних година.

⁶³ Deshayes 1970, 43, fig. 27.

⁶⁴ Георгиев et al. 1979, обр. 144/а–в, обр. 147, 152, 153, 155–158, 163.

⁶⁵ Roman 1976, 59.

⁶⁶ Тасић 1979, 118.

⁶⁷ Тасић 1979, 118.

⁶⁸ Резултати истраживања локалитета Бубањ биће објављени по завршетку истраживања. За налазе из слоја Чернавода III видети у: Милановић 2011, 101–113.

(Бубањ–Салкуца–Криводол комплекс) и куће која припада Коцофени–Костолац групи налази се културни слој Чернавода III групе, као и на налазиштима у Румунији, само што се на Бубњу изнад Коцофени–Костолац слоја налазио слој Бубањ–Хум II групе, док је у Румунији констатован слој Глина III–Шнекенберг групе.

И у западној Бугарској констатована је слична ситуација. Наиме, на локалитету Радомир–Вахово, у најстаријем слоју (ниво I) евидентирана је керамика која припада Чернавода III–Болераз групи, док културни слој изнад (ниво II) припада фази I Коцофени групе (Орлеа–Садовец).⁶⁹ Следећи ниво припада Коцофени II фази, али аутор бележи сличност керамичких налаза из тог слоја са налазима Костолац групе.⁷⁰ За IV ниво Александров наводи да припада варијанти ране Вучедол културе и да су налази паралелни са хоризонтом Остриковац Id у Поморављу.

Дакле, и на овом индикативном локалитету у горњем току Струме констатована је слична стратиграфија као у јужној Румунији и Понишављу – испод слоја фазе I Коцофени групе налазио се слој Чернавода III групе, док је изнад овог слоја констатован слој фазе II Коцофени групе (заправо је реч о керамици са елементима костолачке групе, односно о Коцофени–Костолац групи).

У Остриковцу код Јагодине, на једином локалитету са вертикалном стратиграфијом која прати развој средњег, односно позног енеолита у Поморављу М. Стојић издваја четири развојне фазе – Остриковац Ia–d.⁷¹ Аутор пореди налазе из хоризонта Остриковац Ia са налазима Коцофени групе, док хоризонти Остриковац Ib и Ic, према Стојићу, припадају Костолац групи, односно фази III Коцофени групе.⁷² Стилско-типолошке карактеристике керамике из ових хоризоната одговарају Коцофени–Костолац групи, констатованој на многим локалитетима у источној Србији и Нишком пољу. Хоризонт Остриковац Id, према Стојићу, припада вучедолској култури. Интересантно је то што је у овом последњем хоризонту евидентиран и један звонасти пехар украшен врпчастим орнаментом, који је карактеристичан начин украшавања у фази III Коцофени групе на румунским налазиштима.⁷³ Ако се заиста ради о пехару типичном за културу звонастих пехара (*Glockenbecherkultur*, *Bell Beakers Culture*), његово присуство у Поморављу би се могло објаснити контактима популације Коцофени–Костолац групе из Поморавља са овом културом из централне Европе.⁷⁴

У сваком случају, према стратиграфији неколико наведених локалитета у западној Бугарској, затим у Поморављу и јужној Румунији, може се закључити да је Коцофени групи (североисточна Србија и Румунија), односно Коцофени–Костолац групи (Поморавље и западна Бугарска), у свим наведеним регијама претходила Чернавода III група. Коцофени–Костолац групу су наследиле вучедолска култура, односно Бубањ–Хум II група у Поморављу и долини Струме, и Глина III–Шнекенберг група у Олтенији и на подручју Трансилваније и Јужних Карпата.

Апсолутни хронолошки оквир Коцофени–Костолац групе у Подунављу и источној Србији може се одредити само посредно, јер са ових локалитета недостају C₁₄ датуми. Према Ј. Бојацијевићу, фазе II–III Коцофени групе (4400–4300 бр) могу се одредити приближно истовремено када и Костолац група (4500–4100 бр), па се, претпостављајући да Костолац–Коцофени група настаје бар неко време након формирања Костолац групе, може закључити да Коцофени–Костолац група егзистира крајем IV и у првој половини III миленијума пре н. е., мада је могућно да се у појединим регијама задржала и дуже.⁷⁵

Резултати за најстарију и средњу фазу костолачке културне групе на Гомолави крећу се у распону од 3038. до 2903. пре н. е. и од 3108. до 2877. пре н. е., док је костолачка култура на налазишту Стреим у Вучедолу калибрирана у 3310–2920. пре н. е., као што се приближно датuje и насеље ове групе у Пивници (3042–2857. пре н. е.).⁷⁶ Сви наведени датуми са локалитета костолачке групе указују на то да је ова културна група настала и развијала се у периоду који обухвата последњу четвртину IV и почетак III миленијума пре н. е., што би Коцофени–Костолац групу у Поморављу и Тимочкој Кра-

⁶⁹ Alexandrov 1995, 253, 262.

⁷⁰ Alexandrov 1995, 263–264.

⁷¹ Материјал је делимично публикован, без техничке документације, па би пре коначних закључака и констатација требало сачекати да се објави целокупан материјал са пратећом документацијом.

⁷² Стојић 1989, 177–178.

⁷³ Roman 1976, pl. 89/2, pl. 107/9, 12, 13.

⁷⁴ Публикован је само фрагмент пехара, па према илустрацијама није могуће одредити његову форму (Стојић 1989, сл. 13).

⁷⁵ Boyadziev 1995, 175, 178; Boyadziev 1998, 350, 357–358.

⁷⁶ Петровић, Јовановић 2002, 298.

јини могло одредити у крај IV / почетак III миленијума пре н. е. и период након тога.

ЗАКЉУЧАК

Након стабилизације климатских прилика крајем IV миленијума, простор североисточне Србије насељавају популације са високо мобилним начином живота и привређивања. Оне нису укључене у експлоатацију минералних сировина, мада насељавају готово целокупну област Тимочке Крајине. Носиоци Коцофени групе односно Коцофени–Костолац групе, поред мањих насеља, формирају и веће центре или пунктове за окупљање пастирских група током зимског мировања. Они истичу своје присуство на одређеној територији подизањем насеља у виду тераса на стеновитим узвишењима, која доминирају околним пејзажем. Оваква градинска насеља, подигнута са намером да се виде и са велике даљине, обично у својој близини имају једну или више пећина у које склањају стада или их и сами користе у екстремним временским условима. Висински локалитети и локалитети са елементима градине били су насељени током летњих месеци и немају трагове озбиљне надземне архитектуре. Насеља у долинама река и на средњим надморским висинама, великих габарита, имала су функцију „сезонских станица“ за окупљање већих стада приликом кретања из низијских у висинске пределе. У исто време, на широком терасама обала Дунава, нарочито у области Кључа (Коњске главе), постојала је густа концентрација насеља и то првенствено на локацијама где се ова река могла лако прећи.

Према стилско-типолошким одликама керамике презентоване у раду, али и раније публикованих налаза са локалитета из источне Србије, може се закључити да постоје два типа локалитета Коцофени–Костолац групе – они на којима је констатована керамика украшена браздастим убадањем и они на којима овај вид украшавања недостаје. Највише је евидентирано локалитета са искључиво коцофени елементима на керамици (34), али је само њих неколико истражено. На овом простору је констатовано 28 локалитета са елементима косточачке групе, а 17 хронолошки неодређених локалитета, односно оних на којима се не може поуздано одредити фаза ове групе.

Анализом дистрибуције насеља и стилско-типолошких карактеристика керамике са свих локали-

тета уочено је да су најстарија насеља, без керамике украшене браздастим убадањем, формирана у Кључу и Неготинској Крајини, па се претпоставља да су носиоци Коцофени групе дошли из Олтеније и с Јужних Карпата. Велики број локалитета западно од Кључа, уз Дунав, на којима је евидентирана керамика украшена браздастим убадањем, указује на правац ширења косточачких елемената – из Баната, Браничева и Стига. Утицај косточачке групе био је изузетно јак од фазе Коцофени II и на румунским локалитетима, што је илустровано керамиком у Трансилванији и у Јужним Карпатима украшеном браздастим убадањем. Интересантно је да је ова керамика само спорадично констатована у Олтенији.⁷⁷ Очито су насеља Коцофени групе била извесна баријера за ширење ових елемената на исток. Формирањем групе Коцофени–Костолац, која је настала контактима носилаца Коцофени групе са истока и косточачке групе са запада и северозапада, настао је период коегзистенције на овим просторима. У једном тренутку се ова популација покреће према југу и насељава јужни део Тимочке Крајине (околина Гамзиграда, става Сврљишког и Трговишког Тимока), док су спорадична насеља констатована и у јужном Поморављу (шири простор ушћа Нишаве у Јужну Мораву, Лесковачко поље, улаз у Грделичку клисуру). Изузетну динамику и покретљивост ове групе илуструју елементи ове групе евидентирани на керамици у Пелагонији и на северним обалама Егејског мора (локалитет Трештена стена, Ситагрои, Дикили Таш). Покретљивост ових заједница није морала бити изазвана притиском неке друге популације, већ климатским променама или начином привређивања ових заједница, односно мобилним сточарством које је, према многим ауторима, представљало основу економије ове културне групе. Морамо узети у обзир и чињеницу да су климатске промене током IV миленијума пре н. е. претвориле простор источног Балкана у пределе са изразито сувом климом.⁷⁸ Будући да је оваква климатска ситуација почела да се мења тек у II миленијуму пре н. е., може се претпоставити да је живот мобилних сточарских заједница у Тимочној Крајини са одликама групе Коцофени–Костолац могао трајати и цео један миленијум, све до појаве култура

⁷⁷ Roman 1976, pl. 118.

⁷⁸ Todorova 2009.

средњег бронзаног доба. На ово указују и стилско-типолошке карактеристике керамике Вербичоара групе, које су веома сличне Коцофени елементима, као и вертикална стратиграфија висине од 1 до 3 m, констатована на неколико систематски истраживаних локалитета ове групе.

Генерално узевши, присуство елемената групе Коцофени–Костолац у јужном Поморављу не треба да изненађује, јер је на овом простору (Братмиловце, Доња Слатина), као и много јужније (Ситагрои), констатована и керамика са елементима баденске групе, која је, извесно, старија од Коцофени–Костолац групе.⁷⁹ Очито је долина Јужне Мораве у енеолиту била важан комуникациони правац заједница из Подунавља ка југу.

Носиоци Коцофени–Костолац групе су у Поморављу и западној Бугарској, уз културни импулс вучедолске културе, утицали на формирање једне широко распрострањене препознатљиве културне манифестације коју карактеришу, између осталог, орнамент у виду ситне густе мреже изведене урезавањем и инкрустација. Ова манифестација распрострањена је од централне Бугарске (Езеро, Дубене)

до Поморавља, на западу (Остриковац Id и Бубањ–Хум II) и од Лесковачког поља, на југу (Бубањ–Хум II), до средњег Поморавља на северу. Јаки утицаји ове манифестације видљиви су на локалитетима овог периода у Пелагонији (Трештена стена), као и на северној обали Егејског мора (Дикили Таш, Ситагрои).

Овим радом смо на основу резултата досадашњих скромних истраживања локалитета из развијеног и позног енеолита у источној и југоисточној Србији покушали да дамо одговор на питања генезе и развоја групе, територије на којој се простирала, дистрибуције насеља и самог начина живота, као и других одлика носилаца Коцофени–Костолац групе. За прецизније дефинисање ових питања, нарочито релативне и апсолутне хронологије и односа ове групе са групама у окружењу, неопходно је систематски истражити индикативна налазишта и урадити серије апсолутних датума. Овај рад је, уз старије радове о овој теми, надамо се, пружио основне информације о овој групи као смернице будућим истраживачима који ће се бавити овом или сродним групама у окружењу.

---

⁷⁹ Renfrew, Gimbutas, Elster 1986, fig. 13.4, Pl. XXXV/2–5; Булатовић, Јовић 2010, Т. XXXII/3–5, 8, Т. XLV/7–11.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Alexandrov 1995 – S. Alexandrov, The Early Bronze Age in Western Bulgaria: Periodization and Cultural Definition, *Prehistoric Bulgaria*, eds. D. W. Bailey and I. Panayotov with S. Alexandrov, *Monographs in World Archaeology* No. 22, Madison Wisconsin, 253–270.

Антонијевић 1982 – Д. Антонијевић, *Обреди и обичаји балканских стиочара*, Балканолошки институт, Београд.

Boyadziev 1995 – Y. Boyadziev, Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria, *Prehistoric Bulgaria, Monographs in World Archaeology* No. 22, Madison Wisconsin, 149–191.

Boyadzjev 1998 – Y. Boyadzjev, Radiocarbon dating From outeastern Europe, in: M. Stefanovich (ed.) *James Harvey Gaul in Memoriam*, James Harvey Gaul Foundation, Sofia, 349–370.

Булатовић, Јовић 2010 – А. Булатовић, С. Јовић, *Лесковац, културна стипаграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији*, Београд–Лесковац.

Deshayes 1970 – J. Deshayes, Les fouilles de Dikili Tash et l'archeologie Yougoslave, *Зборник Народни музеја VI*, Београд, 21–43.

Георгиев et al. (eds.) 1979 – Г. И. Георгиев et al. (eds.), *Езеро, раннобронзово селиште*, Българската Академия на науките, София.

Fletcher 1977 – R. Fletcher, Settlement studies (Micro and semi-micro), in: D. Clake (ed.) *Spatial Archeology*, Academic Press, London, 47–162.

Михаиловић, Ђуричић, Калуђеровић 1997 – Д. Михаиловић, Љ. Ђуричић, С. Калуђеровић, Истраживања палеолита на подручју источне Србије, у: М. Лазић (ур.), *Археологија источне Србије*, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Београд, 33–44.

Милановић, Д. 2011 – Д. Милановић, Насеље Чернавода III културе на локалитету Бубањ, *Старинар, н.с. LXI*, Београд, 101–113.

Миткоски 2010 – А. Миткоски, Мариово во праисторијата, *Macedoniae Acta Archaeologica* 19, Скопје, 49–84.

Jovanović 1971 – B. Jovanović, *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*, Arheološki institut, Beograd.

Николић 1997 – Д. Николић, Енеолитска насеља у околини Мајданпека, *Археологија Источне Србије*, ур. М. Лазић, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Београд, 197–210.

Nikolić 2000 – D. Nikolić, *Kostolačka kultura na teritoriji Srbije*, Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd.

Панаяотов, Александров 1988 – И. Панаяотов, С. Александров, За култура Магура–Коцофени в българските земи, *Археологика* кн. 2/1988, София, 1–15.

Перник 1981 – Праисторически селища (V–II хил. пр. н.е.), *Перник, том I, Поселищен живоїт на хълма Кракра*, София, 11–51.

Петровић 1941 – М. Петровић, *Бергајски риболов у прошлости и садашњости*, Српска краљевска академија, Књига LVII, Београд.

Renfrew, Gimbutas, Elster (eds.) 1986 – С. Renfrew, M. Gimbutas, E. S. Elster (eds.), *Excavations at Sitagroi, A Prehistoric Village in Northeast Greece*, vol. 1, Los Angeles: The Institut of Archaeology, The University of California.

Roman 1976 – P. Roman, *Cultura Cotofeni*, Academiei Republicii socialiste Romania, Bucuresti.

Spasić 2010 – M. Spasić, Cotofeni communities at their Southwestern frontier and their relationship with Kostolac population in Serbia, *Dacia* LIV, Bucarest, 157–175.

Стојић, Чађеновић 2006 – М. Стојић, Г. Чађеновић, *Крушевац, културна стипаграфија праисторијских локалитета у зони стиава Западне Мораве и Јужне Мораве*, Београд – Крушевац 2006.

Стојић, Јоцић 2006 – М. Стојић, М. Јоцић, *Ниш – културна стипаграфија праисторијских локалитета у нишкој регији*, Београд–Ниш 2006.

Стојић, Илијић 2011 – М. Стојић, Б. Илијић, *Књажевац, културна стипаграфија праисторијских локалитета књажевачког краја*, Археолошки институт и Завичајни музеј у Књажевцу, Београд–Књажевац.

Tasić 1971 – N. Tasić, Osnovni rezultati istraživanja u Zlotoskoj pećini i nalazišta na Đerdapu, у: М. Birtašević, Lj. Plesničar i M. Zaninović (ur.) *Materijali* VI, VIII kongres arheologa Jugoslavije u Boru 1969, Beograd, 71–80.

Tasić 1978 – N. Tasić, Eneolitska naselja istočne Srbije i njihova ekonomika, у: В. Babić i dr. (ur.) *Materijali* XIV, X kongres arheolog Jugoslavije, Prilep 1976, Beograd, 103–110.

Tasić 1982 – N. Tasić, Naselja bakarnog doba u istočnoj Srbiji, *Zbornik radova muzeja rudarstva i metalurgije u Boru*, 19–36.

Tasić 1983 – Н. Тасић, *Југословенско подунавље од индоевропске сеобе до плодора Скиџа*, Матица Српска и Балканолошки институт САНУ.

Тасић 1983а – Н. Тасић, Дунавски пут у енеолиту и бронзаном добу, у: В. Чубриловић (ед.) *Пловидба на Дунаву и његовим припојама кроз векове*, САНУ Научни скупови XV, Београд, 53–62.

Тасић 1995 – N. Tasić, *Eneolithic cultures of Central and West Balkan*, Institute for Balkan studies and Draganić, Beograd.

Тасић 1997 – Н. Тасић, Енеолит и бронзано доба североисточне Србије, у: М. Лазић (ур.) *Археологија источне Србије*, Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета, Београд, 79–89.

Тасић 2004 – Н. Тасић, Налазишта културе из енеолитског периода, у: М. Лазић (ур.) *Бор и околина*, Музеј рударства и металургије у Бору и Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Бор–Београд, 57–100.

Todorova 2007 – Н. Todorova, Die paleoklimatische Entwicklung in VII–I Jt. Vor Chr. In: Н. Todorova, М. Stefanovich and G. Ivanov (ed.) *Struma/Strymon River Valley in Prehistory, Proceedings of the international Symposium Strymon Praehistoricus 27.09–01.10.2004*. in Kjustendil–Blagoevgrad and Serres–Amphipolis. In: the Steps of James Harvey Gaul, Volume 2, Sofia, 19–26.

Цвијић 1987 – Ј. Цвијић, Културни појаси Балканског полуострва, Врсте сточарства, станови, катуни, мандре, у: М. Лутовац и др. (ур.) *Антропогеографски сјиси*, Књига 4, САНУ, Књижевне новине и Завод за уџбенике, Београд.

Vulpe 1970 – А. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, Prähistorische Bronzefunde, Ab. IX, band 2, München.

Summary:

ALEKSANDAR KAPURAN, The Institute of Archaeology, Belgrade
ALEKSANDAR BULATOVIĆ, The Institute of Archaeology, Belgrade

COȚOFENI–KOSTOLAC CULTURE ON THE TERRITORY OF NORTH-EASTERN SERBIA

Key words. – North-eastern Serbia, Late Aeneolithic Period, Early Bronze Age Period, Coțofeni–Kostolac, settlement distribution, ceramic production.

The settlement of the territory of north-eastern Serbia by the representatives of the Coțofeni culture began during the second half of the IV millennium, probably under the pressure of invading tribes from Euroasian steppe. This territory extended over Transylvania, Banat, Oltenia and Muntenia (Map 2). On the territory of Serbia they settled from the Djerdap gorge up to the Mlava river to the west, and through Kučajске mountains, Bor, Zaječar and further to the south, up to Niš. A specific symbiosis occurred on the territory of Serbia between the Coțofeni and the Kostolac cultures.

According to the results of the latest project of re-identification, the number of Coțofeni–Kostolac sites and settlements increased to 76. After all the sites were re-identified and geo-referenced, with consideration of the surrounding landscape, hydrography, geomorphology of the terrain and the character of the ceramic production finds, we believe that there is a need for re-analyzing specific aspects of the cultural and geographic development not only of settlements, but of the entire Coțofeni–Kostolac cultural phenomenon. In this paper we considered three archaeological sites in the Nišava valley, given that re-identification work over the past several years yielded new information (Bubanj–Staro Selo, Velika Humska čuka and Donja Vrežina).

The topography of Coțofeni–Kostolac settlements on the territory of north-eastern Serbia, the Serbian part of the Danube valley and its hinterland, is characterized by diversity of position (location above sea level and landscape placement), types of houses and economic survival. In the 70's of the last century sites were identified that are located in very inaccessible terrain, which in particular cases has an slope incline of 45°, where the number of such settlements in the meantime increased to nine. They are represented by Kulmja Škјopuluji in Klokočevac and Pјatra Kosti in Crnajka (T. I/1–2; Map 1/9), followed by Vratna–Veliki most (T. I/ 7; Map 1/33), Bogovina-above a cave (T. I/ 4; Map 1/8), Jezero (T. I/ 3; Map 1/12), Klјanc (T. I/3; Map 1/11), Turija–Stenje (T. I/ 6; Map 1/22), Mokranjske stene-quarry (T. I/ 5; Map 1/39) and Bolvan (T. I/ 8; Map 1/66). These settlements have several other common elements, the most important being that each one of the elevated settlements is positioned on the rocky peak of a canyon, in places where smaller rivers or brooks flow into a larger river. We can suppose how the selection of such positions was of strategic importance, given that in the mountainous area of north-eastern Serbia the system of waterways and river valleys represents communicational links from prehistory to modern times. The second common characteristic of these settlements is the rocky massif which provided the foundation for their erection. The rock foundation in the majority of cases is of limestone origin and is well suited to artificial

nivation into terraces atop which surface structures could be built using wood covered with mud (Jezero, Kulmja Škјopuluji, Pјatra Kosti, Vratna, Bogovina). The third shared characteristic is that one or more caves are usually located in the immediate vicinity of settlements. An example of the symbiosis of cave and hill fort Coțofeni–Kostolac settlements is the vicinity of the Zavojsko jezero near Majdanpek. So far two hill fort settlements, Jezero and Klјanc (T. I/3; Map 1/11–12), were identified in this area, built on limestone cliffs above the Mali Pek river. The Rajkova cave (Map 1/14), Paskova cave and Kapetanova cave (Map 1/13) are located in their immediate vicinity, in which the remains of anthropogenic activity were discovered. The Kapetanova cave provides stratigraphy of over 3 m high, which represents a rare case for Coțofeni–Kostolac cultural sites. This fact does not only indicate its long-term use, but could provide the answer to the genesis and duration of this cultural phenomenon on the territory of the Serbian part of the Djerdap hinterland. The fourth shared characteristic which links these settlements is their dominant position in the landscape. Given that their position and appearance are readily visible from a considerable distance, they probably were not used for hiding, but for making their position prominent. We suppose that pastoral communities emphasized in this manner their control of mountain crosspass and roads, particularly in places where rivers exit narrow canyons in important communications paths to the Crni and Beli Timok, Pek and Danuber rivers. The other Coțofeni–Kostolac type settlement on the territory of north-eastern Serbia is represented by settlements that are positioned on smaller hills or on gentle slopes that on the average range between 336 and 210 m above sea level. The only fortified hill fort settlement discovered so far, Čoka lu Balaš near Krivelj (Map 1/3) belongs to this group.

The archaeological sites Velika Čuka i Neresnica (Map 1/23), Smiljkova glavica in Štubik (Map 1/31) and Četaće in Kovilovo (Map 1/38) are located on wide and flat, elevated plateaus that dominate up on river valleys. Judging by the considerable surface that they occupy, their position and surroundings for these two settlements, we can suppose that they could have been used for wintering places or points for gathering of flocks and shepherds during pauses between seasonal migrations. They are primarily characterized by the natural surroundings of smaller hills and larger river valleys, as well as the relatively low above sea level elevation on which they are located. Such “seasonal stations or checkpoints” on which larger groups of shepherds could gather with their flocks during the winter months represented important locations in the lives of pastoral communities. During the warm summer period, homesteads with stable architecture are abandoned because of migrations into mountain areas, where

favourable grazing areas area located. Certain groups of shepherds during autumn returned to these settlements en route to lowlands and river terraces, while other groups probably continued their journey to gathering centres in valleys near the Danube and the Timok rivers.

The next type of settlement belongs to high, multi-layered settlements (Arija baba–Košobrd, Čoka Kormaroš, Field of Z. Brzanović, Varzari and Smedovac–Grabar–Svračar) which represent sunbathed dominant positions, with a good view of the surrounding area, well suited to long-term occupation. Settlements on high elevations of this type are usually linked with landscapes that predominate in grazing areas and in which there are no large forests.

The last type of Coțofeni–Kostolac settlement is characteristic of lowland settlements positioned on river terraces. The settlements on the right bank of the Danube, around Ključ (Kladovo–Brodoimpeks, Mala Vrbica, Zbradila–Fund, Korbovo–Obala, Vajuga–Pesak, Jakomirski potok estuary, Veleznica, Ljubičevac–river bank, Ljubičevac–Island, Brzi prun, Slatinska reka estuary, Knjepište, Ruženjka, Kusjak–Bordjej, Kusjak–Motel, Kusjak–Vrkalj), represented points at which shepherd's flocks could remain for longer periods, waiting for favourable conditions for crossing to the other side of the river. This assumption is based on old maps predating the construction of the accumulation lake. These maps indicate that in the immediate vicinity of these settlements were located small sand islands linked to the river bank, pointing to shallows and crossing points. These sections of the river bank, during prolonged droughts or during cold winters, when ice was formed, could have been places where the river was crossed from one side to the other.

Residential architecture cannot be precisely defined, given that the discovered remains of houses are very meagre and lack sufficient elements for reconstruction. The most recent excavations on the Bubanj–Staro Selo settlement at Niš, indicate an identical type of architectural construction as discovered at Gomolava and Bordjej which represents structures that are characteristic for lowland areas. Houses in hill fort settlements built on artificial terraces have been mostly devastated by erosion, so that judging by the impressions of wooden structures and wattle and daub, as well as the remains of hearths, it can be asserted that these were residential structures.

Numerous studies so far noted that based on the stylistic and typological characteristics of ceramics on archaeological sites in Timočka Krajina it is possible to distinguish between two phases of the Coțofeni group, where the first is dominated by ornamental techniques of carving that are characteristic of the Coțofeni group, and a later phase in which this style is mixed with the *furchenstich*, as well as other Kostolac cultural elements (*furchenstich*, certain types of ceramics, etc.). The fact is that the majority of Coțofeni–Kostolac group sites in eastern Serbia have not been excavated, or have only been partially excavated, and that no vertical stratigraphy had been observed, where no stratigraphic relationship between stylistic-topological characteristics of older ceramics (Coțofeni) and the more recent phase (Coțofeni–Kostolac) have been established. These are mostly settlements in which ceramics were observed with elements both of the Kostolac and the Coțofeni group, or only with elements of the Coțofeni group, while settlements with only Kostolac ceramics have not been identified. Therefore, in Serbia it is only possible to distinguish between sites where *furchenstich* orna-

mentation has been observed and those where this type of ornamentation still has not been observed. Still, it is unclear whether this distinction can be applied to period assignment, or whether it is in fact caused by settlement of different populations in different regions of Eastern Serbia – the Kostolac region from the west and the Coțofeni group from the East. In Romania, however, vertical stratigraphy was observed at several settlements where development phases were observed of the Coțofeni group, so that based on the stratigraphy at those sites, with certain caution, it is possible to draw conclusions about the development of the Coțofeni–Kostolac group in eastern Serbia. Settlements without any *furchenstich* ornamentation would be assigned to the older phase (Coțofeni group) where ceramics characteristic of the Coțofeni group have been observed, although observed shapes and ornaments are usually associated with the *furchenstich* technique and the more recent phase of the group.

The most frequent type of vessels at sites in eastern Serbia are amphorae with extended funnel shaped necks, ornamented below the neck with carved lines or with stamped ornamentation (fig. 6, 21, 38, 64, 71, 89, 98–100, 104, 109, 115, 116, 134), fishbone shape impressions (fig. 4, 28), and in the more recent period *furchenstich* ornamentation or point impressions (fig. 9, 20, 25, 140), with a tongue shaped or vertically perforated handle, tunnel shaped or horse-shoe shaped handle below the rim (fig. 6, 9, 20, 21, 51, 63, 100, 126, 134, 88, 115). The second characteristic type of vessel are semi-spherical bowls with deeper recipients, with flat rims (fig. 11, 12, 23, 27, 29, 52–54, 57, 59–60, 74, 79, 81, 82, 90, 91, 95, 113, 124, 125, 131 and 145), or with shallower recipients, with a slanted, triangular rim or T-shaped profiled rim (14, 19, 133 and 146). Such vessels are characteristic for both phases, because they are ornamented, besides vertical ribs, with carves, and with *furchenstich* ornamentation (fig. 23, 68, 81 and 82). The third type of vessels are semi-spherical bowls with contracted rims creating a nearly spherical shape. They can be ornamented with vertical ribs on rims (fig. 148) in combination with pinholes (fig. 17), carves (fig. 61, 84, 85) or line impressions (fig. 132). Less frequent vessels on the territory of north-eastern Serbia are biconical or spherical goblets, followed by pare-shaped goblets with a single handle, larger pare-shaped amphorae with an extended or conical neck, with small handles below the rim, ornamented with a series of carves (fig. 39, 86), as well as barrel or spherical pots ornamented with carves, horizontal tapes or circular impressions (fig. 45–47, 141, 142). The appearance of ropeshape ornaments is very significant, given that they appear in Rumanian finds in the second phase of the Coțofeni group, and most frequently in the third phase. This ornament was sporadically observed in the far south, on the Dikili Taš site on the northern shore of the Aegean sea, in level 6, which according to the author belongs chronologically to the Bubanj–Hum II group and the Kostolac group. Its presence at sites in eastern Serbia can be linked to the older phase at the majority of settlements, except in the case of Grabar–Svračar, as these ceramics were not found alongside ceramics with *furchenstich*. The largest number of sites with only Coțofeni elements on ceramics have been observed (34), but it is indicative that only a few have been excavated. 28 sites with Kostolac group elements were noted, while 17 unspecified sites in which the period cannot be precisely defined have been identified.

According to the stratigraphy of several of the mentioned sites in western Bulgaria, in the Morava valley and in southern

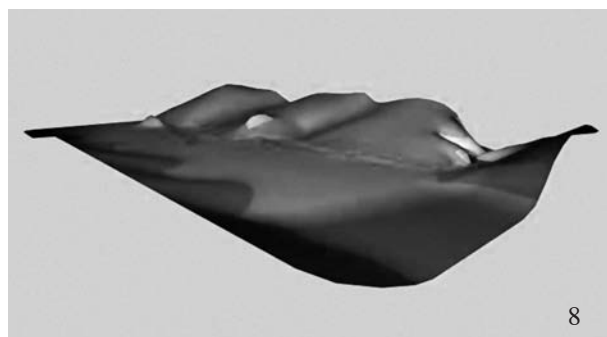
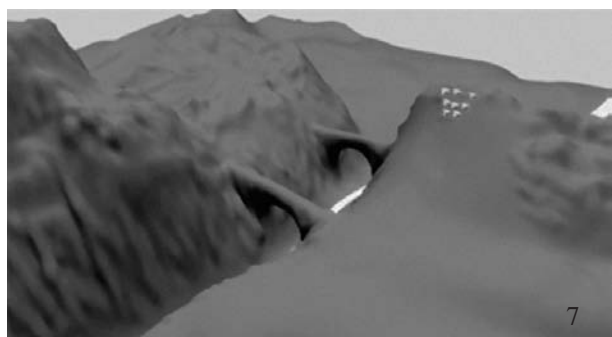
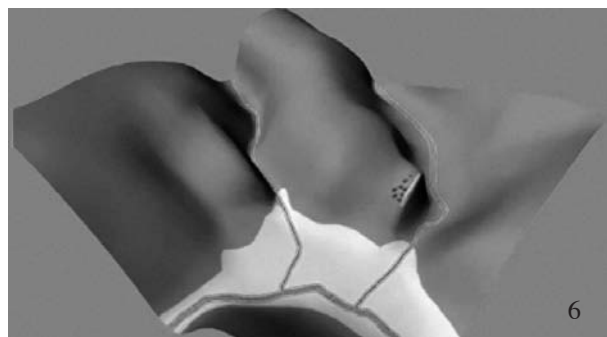
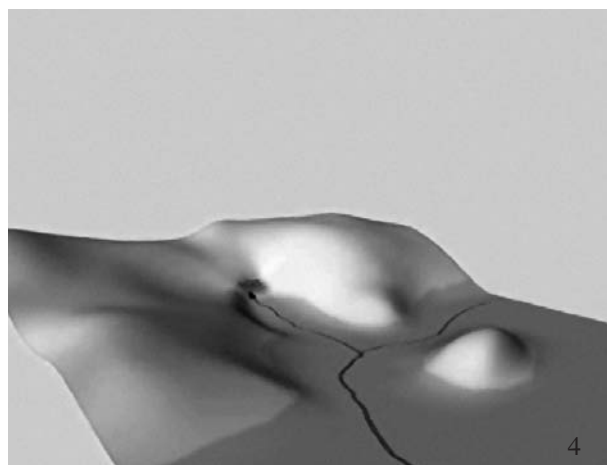
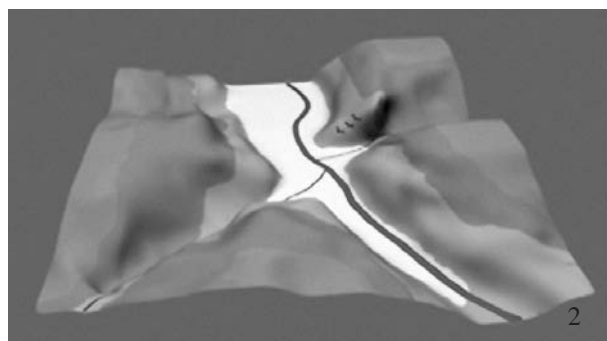
Romania it can be concluded that the Coțofeni group (north-eastern Serbia and Romania) and the Coțofeni–Kostolac group (Morava valley and western Bulgaria), in all of the mentioned regions, was preceded by the Černavoda III group, and was superseded by the Vučedol culture and the Bubanj–Hum II group in the Morava valley and the Struma valley, and the Glina II–Schnekenber group in Oltenija and the territory of Transylvania and the southern Carpathians.

Analysis of the distribution of settlements and stylistic-topological characteristics of ceramics from all of the settlements led to the conclusion that the oldest settlements, without ceramics with *furchenstich* ornamentation, were established in Ključ in Negotinska Krajina, leading to the assumption that the representatives of the Coțofeni group came from Oltenia and from the southern Carpathians. A large number of sites west of Ključ, along the Danube, at which ceramics with *furchenstich* ornamentation were noted, point to the direction of expansion of Kostolac elements, from Banat, Branicevo and Stig. The influence of the Kostolac group was very strong starting in the Coțofeni II phase, even in Romanian sites, given that in Transylvania and in the southern Carpathians a large number of ceramic finds were found with *furchenstich* ornamentation, while it is interesting that only sporadic appearances were noted in Oltenia. It is clear that Coțofeni group settlements represented a certain barrier to the expansion of these elements to the east. With the formation of the Coțofeni–Kostolac group which was created through contacts between representatives of the

Coțofeni to the east and the representatives of the Kostolac group to the west and north-west a short period of coexistence occurred on this territory.

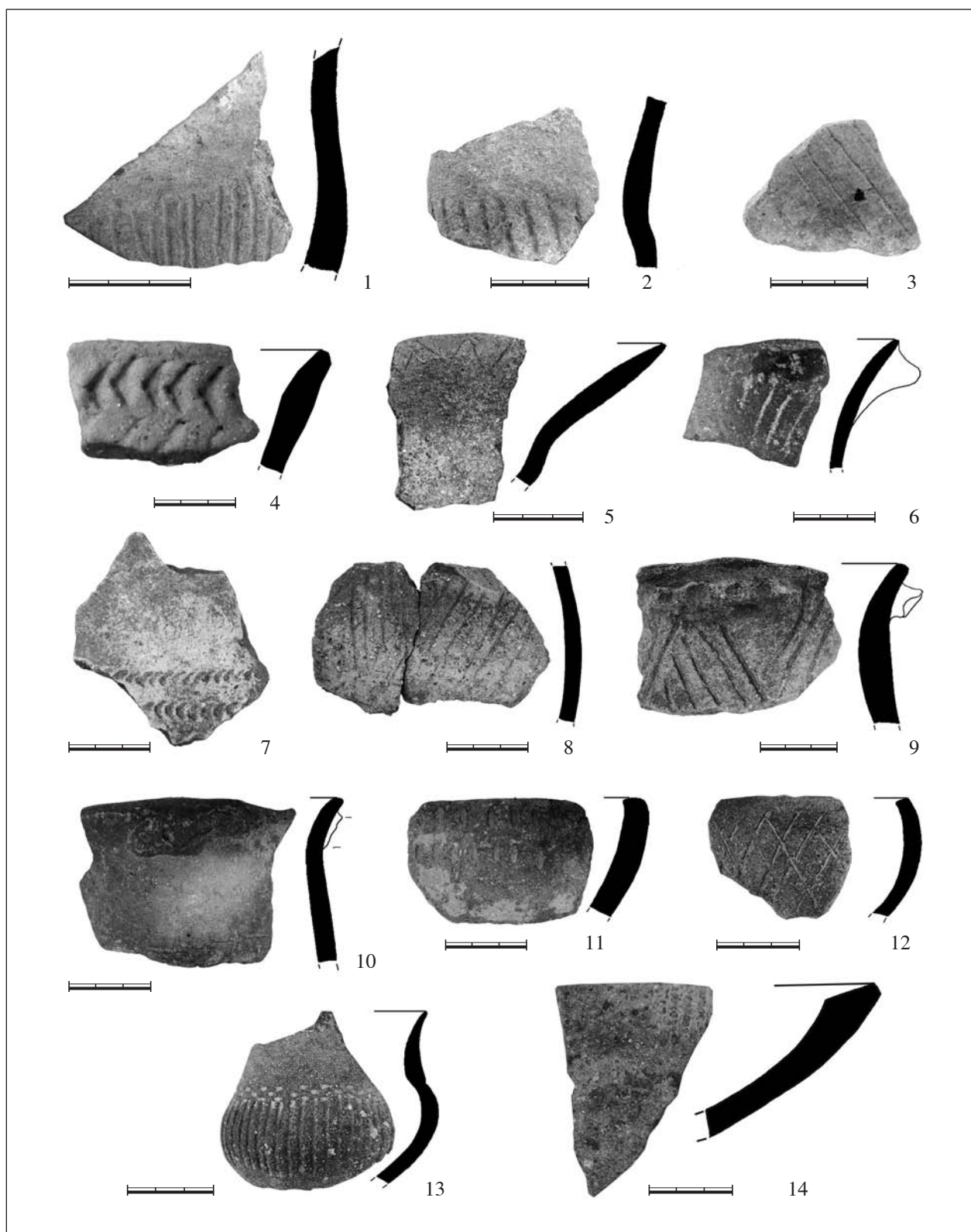
Absolute dating of the chronological framework of the Coțofeni–Kostolac group in the Danube valley and in eastern Serbia can only be assigned indirectly, as there is no carbon dating available from these sites. According to J. Bojačijev, phase II–III of the Coțofeni group (4400–4300 bp) can be assigned chronologically approximately to the same period as the Kostolac group (4500–4100 bp), and if we suppose that the Coțofeni–Kostolac group occurred a little while after the occurrence of the Kostolac group, it can be concluded that the Coțofeni–Kostolac group existed at the end of the IV and the first half of the III millennium BC, although it is possible that it continued even later in particular regions. The results for the oldest and the middle phase of the Kostolac cultural group at Gomolava range between 3038–2903 BC and 3108–2877 BC, while the Kostolac culture at the Streim and Vučedol sites was dated 3310–2920 BC, as is the approximate dating of settlements of this group in Pivnica (3042–2857 BC). All the dating of Kostolac group sites indicate that this cultural group occurred and developed in the period of the last quarter of the IV and the first half of the III millennium BC, which would chronologically assign the Coțofeni–Kostolac group in the Morava valley and Timočka Krajina to the end of the IV and the start of the III millennium BC, and to the ensuing period.

Translated by Vladimir Radonjić

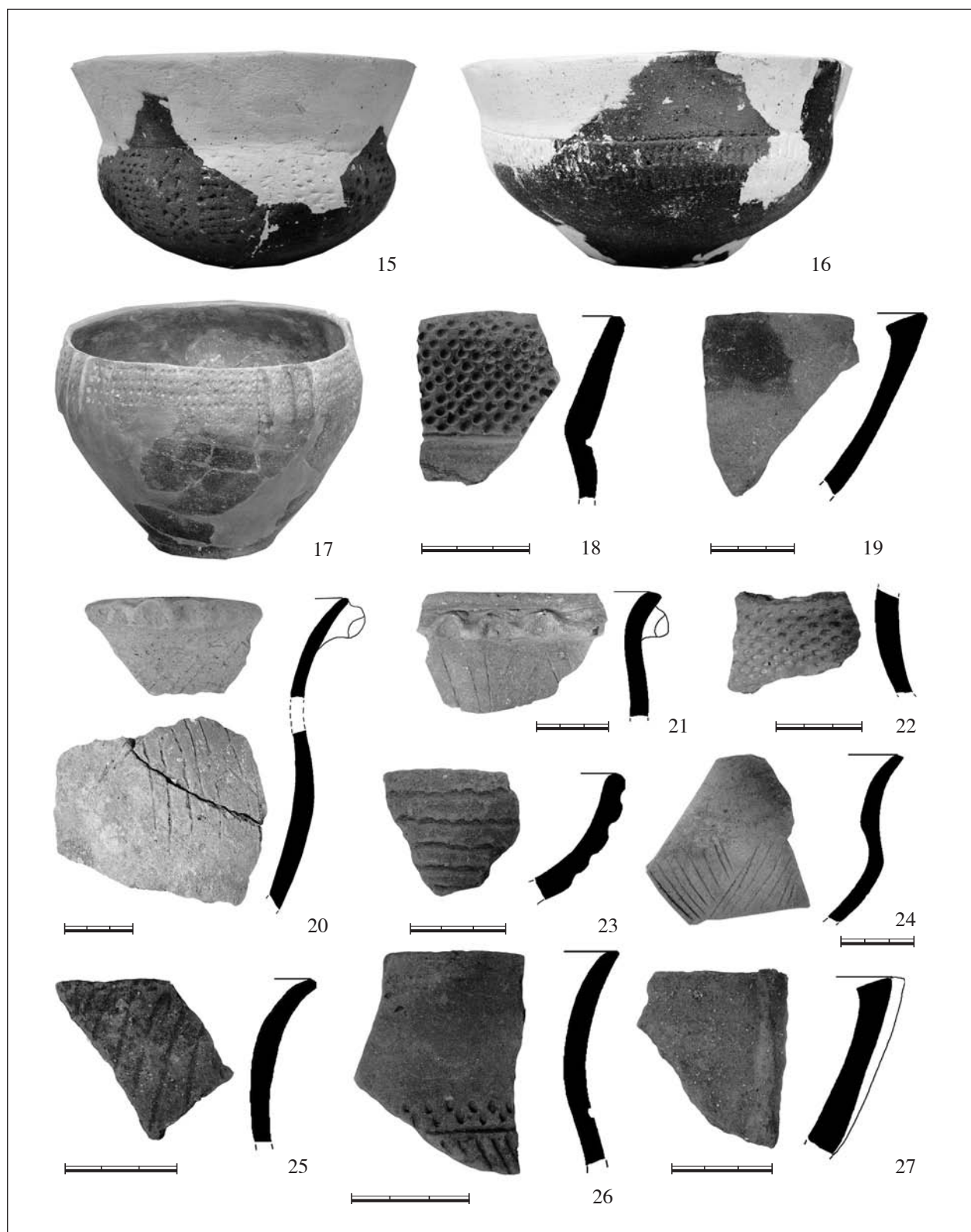
Табла I – 1) Кулмја Шкјојпулуји; 2) Црнајка; 3) Језеро и Кљани; 4) Бојовина; 5) Мокранске стијене;
6) Турија; 7) Вратиња; 8) Болван

Plate I – 1) Kultija Škjoipuluji; 2) Crnajka; 3) Jezero i Kljanc; 4) Bogovina; 5) Mokranjske stene;
6) Turija; 7) Vratna; 8) Bolvan

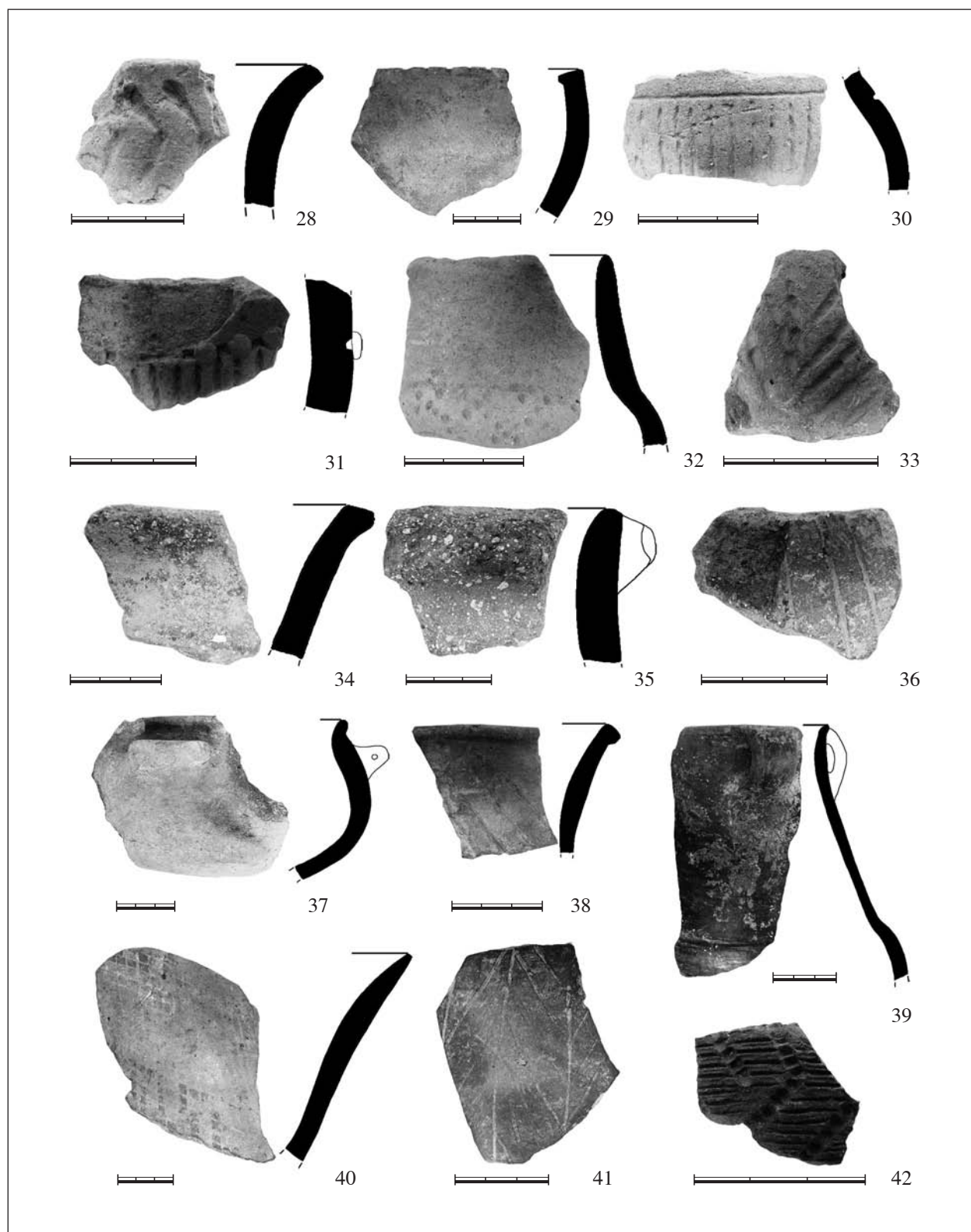
Табла II – 1–3) Ботовинска пећина; 4) Чока Кормарош; 5) Бресџовачка бања; 6–8) Камени роџ;
9–11) Доња Бела река–врело; 12–14) Кулмја Шкјопулуџи

Plate II – 1–3) Bogovinska pećina; 4) Čoka Kormaroš; 5) Brestovačka banja; 6–8) Kameni rog;
9–11) Donja Bela reka–Vrelo; 12–14) Kulmja Škjo puluži

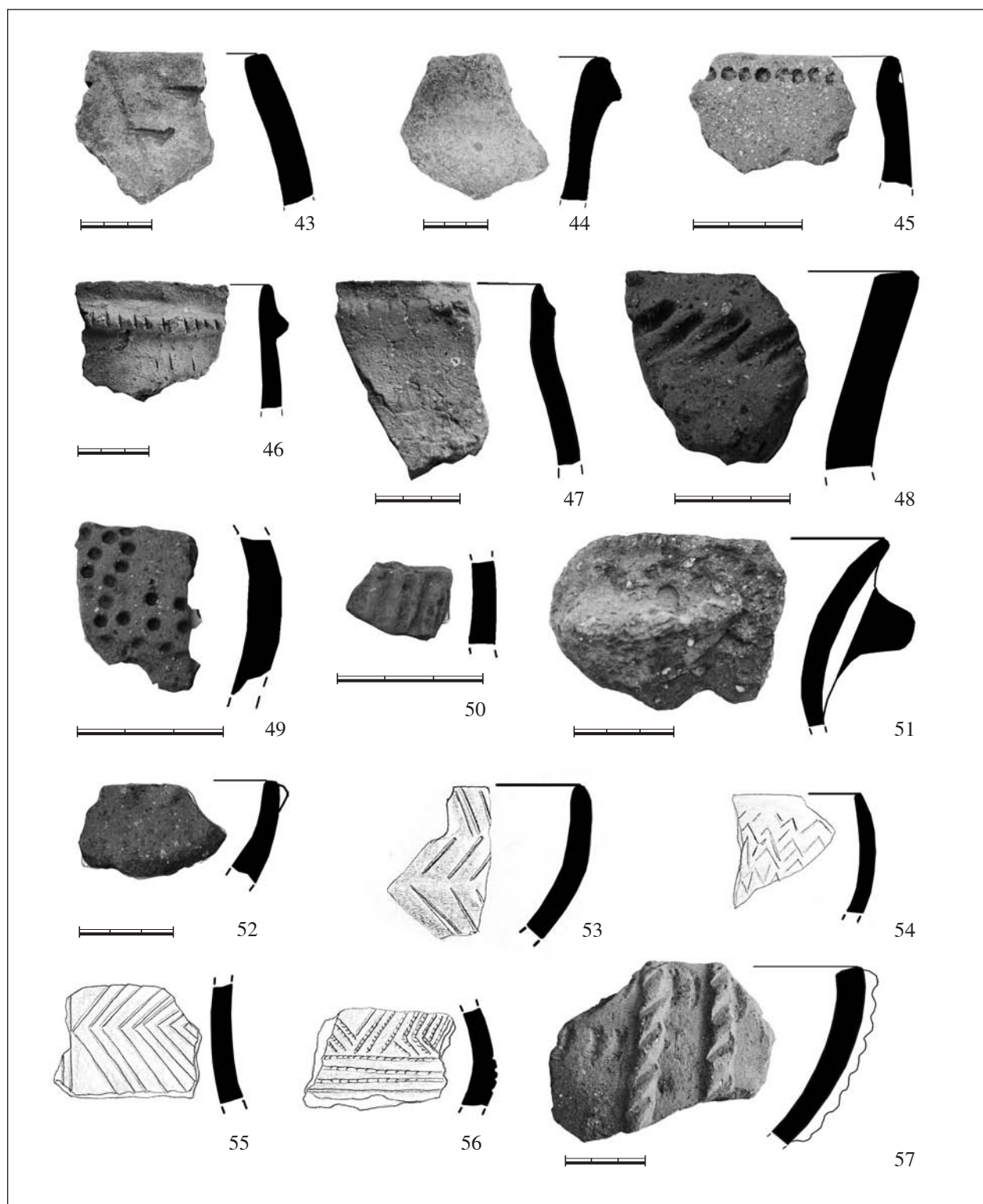
Табла III – 15–16) Кулмја Шкјопулуји; 17–18) Кривељ, Чока мормини; 19) Мали Кривељ, код воденице;
19–22) Капешанова пећина; 23–27) Кљаниц

Plate III – 15–16) Kulmja Škorpulji; 17–18) Krivelj, Čoka morminc; 19) Mali Krivelj, kod vodenice;
19–22) Kapetanova pećina; 23–27) Kljanc

Табла IV – 28–31) Нересница, Велика чука; 32–33) Рудна глава, Шетаће; 34–36) Танда, Ла Туфек;
37–42) Злошска пећина

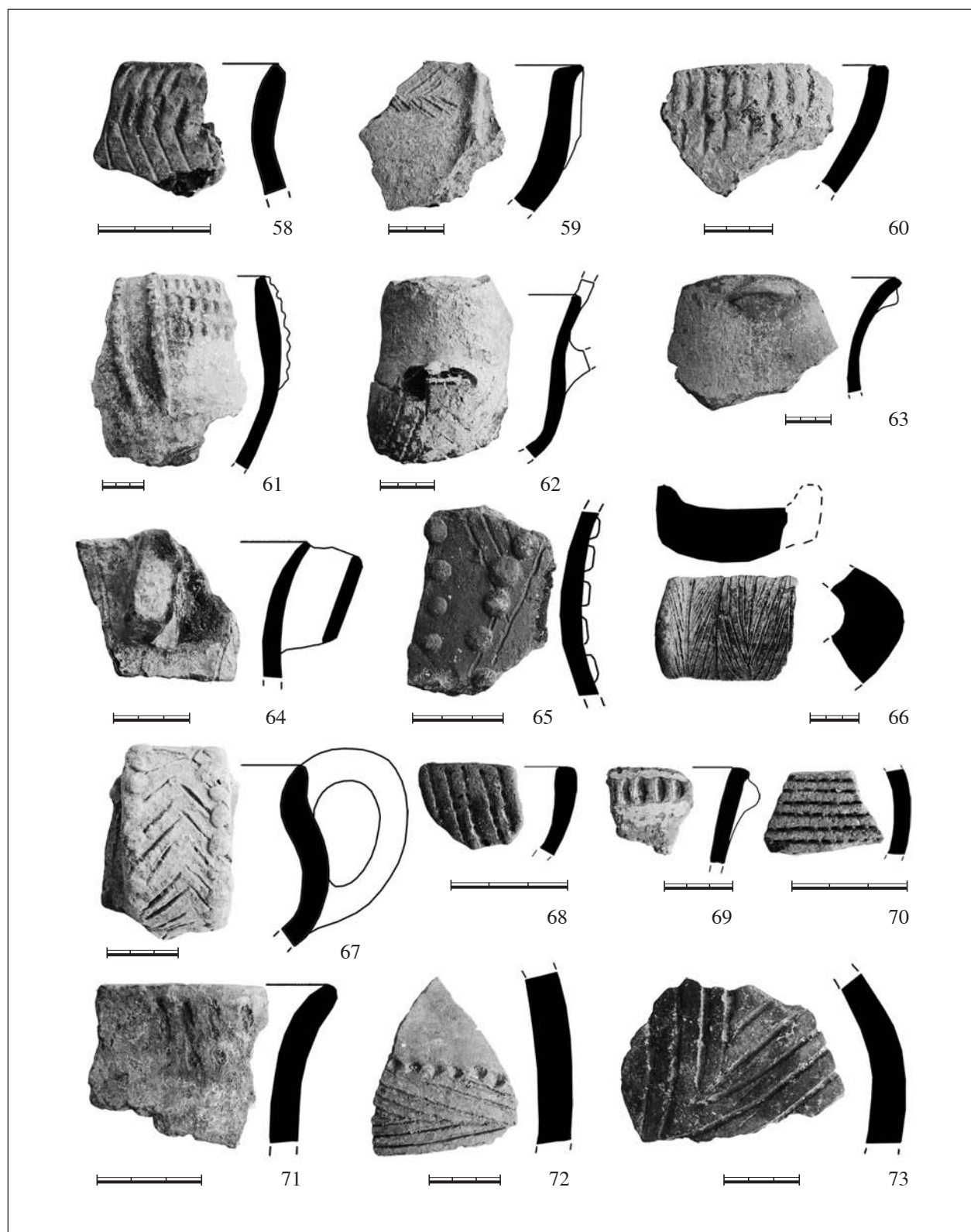
Plate IV – 28–31) Neresnica, Velika čuka; 32–33) Rudna glava, šetaće; 34–36) Tanda, La Tufek;
37–42) Zlotska pećina

Табла V – 43–44) Злот, Селиште (Б. Ђукановић); 45) Гамзиградска бања, Њива З. Брзановић;
 46–47) Гамзиград, Варзари; 48–50) Доње Зуниче, Аџијско–Винско; 51) Ргоште, Болван;
 52) Ргоште, Росуља–Вишњар; 53–56) Књажевац, Дубрава; 57) Брусник, Главица

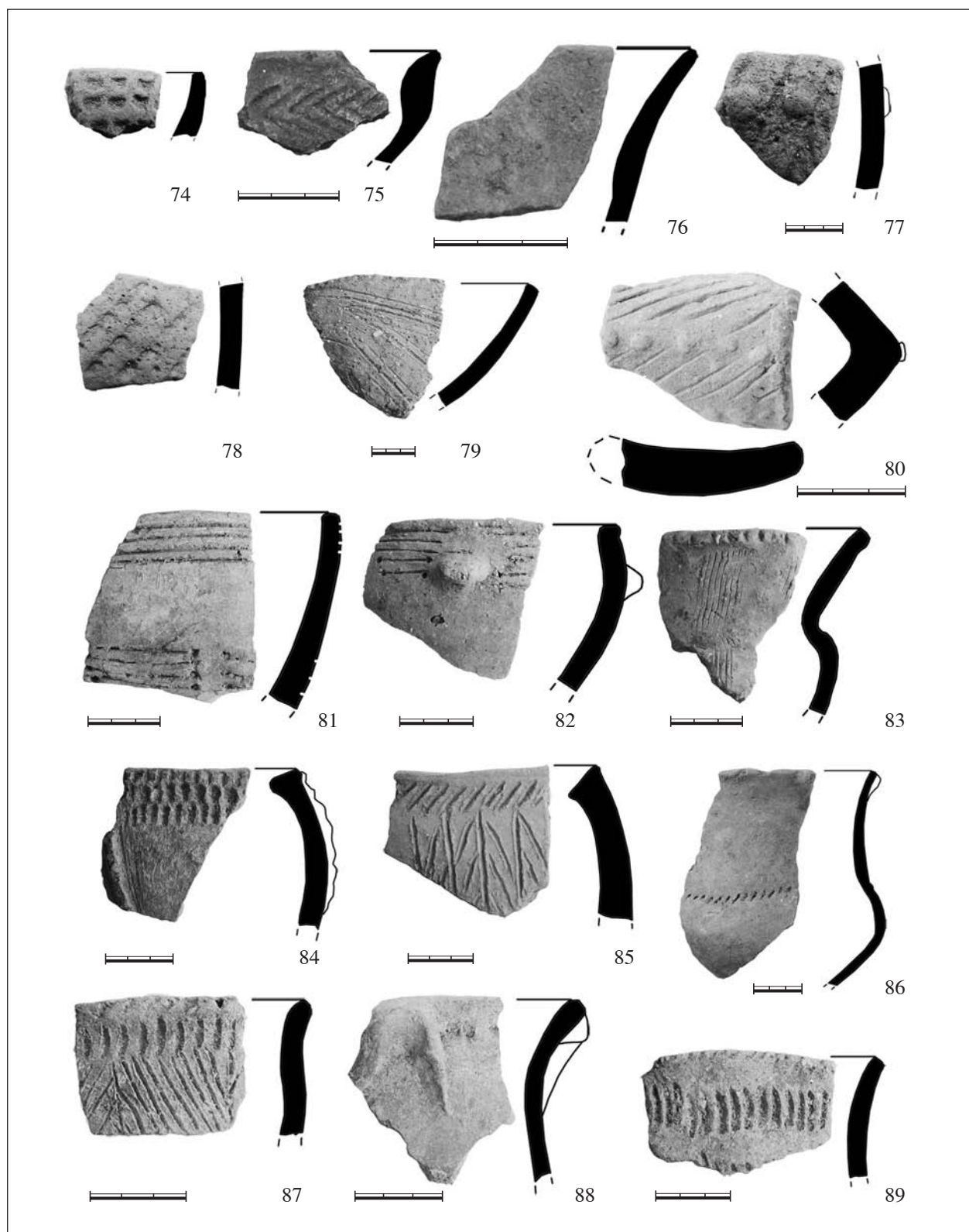
Plate V – 43–44) Zlot, Selište (B. Đukanović); 45) Gamzigradska banja, Njiva Z. Brzanović;
 46–47) Gamzigrad, Varzari; 48–50) Donje Zuniče, Adžijsko–Vinsko; 51) Rgošte, Bolvan;
 52) Rgošte, Rosulja–Višnjar; 53–56) Knjaževac, Dubrava; 57) Brusnik, Glavica

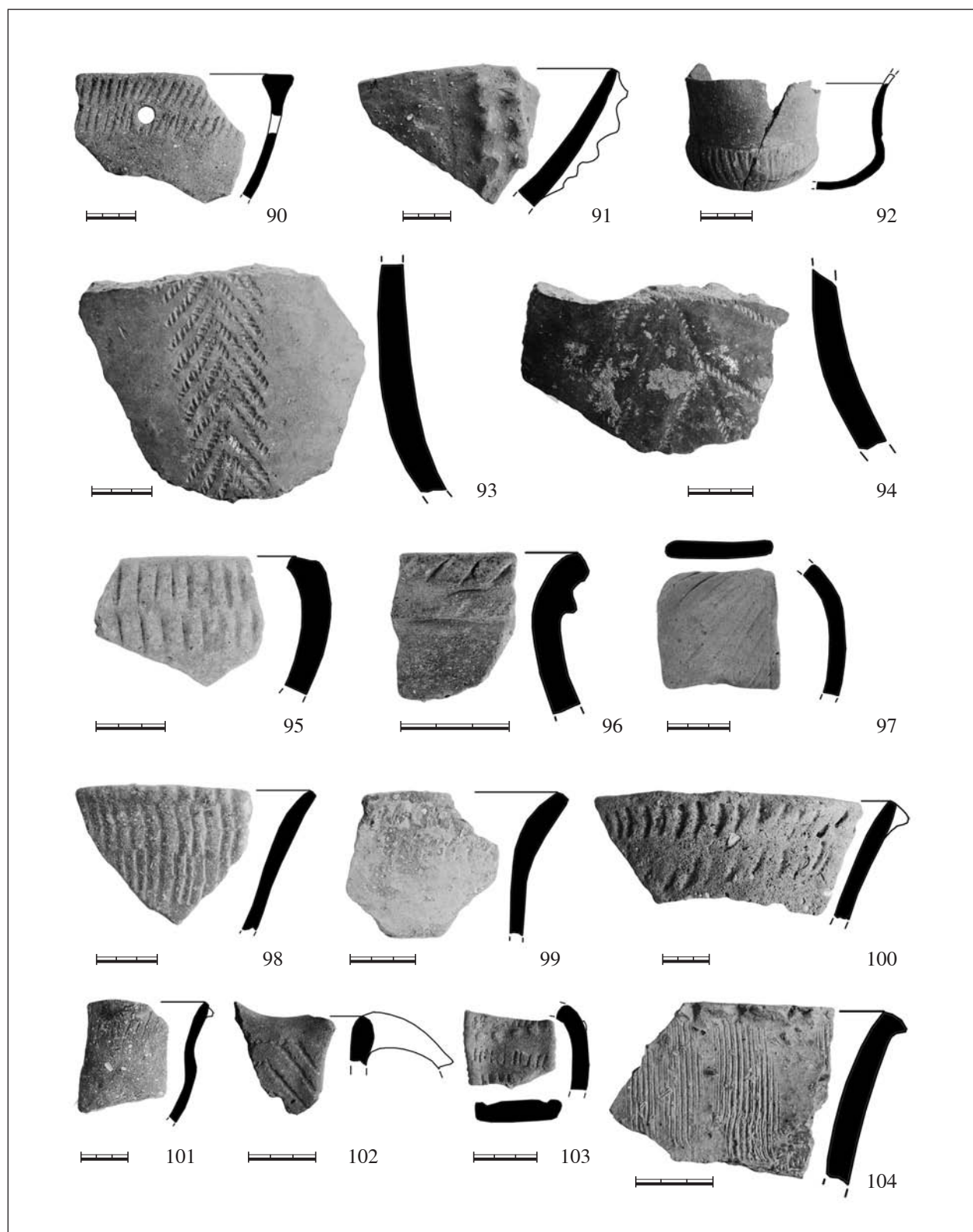
Табла VI – 58) Велесница; 59–66) Вељково, Капу Далулј; 67) Грабовница, Брзи прун;
68–70) Добра, Госпођин вир; 71–73) Доњи Милановац, Велики Градац

Plate VI – 58) Velesnica; 59–66) Veljkovo, Kapu Đalulj; 67) Grabovnica, Brzi prun;
68–70) Dobra, Gospođin vir; 71–73) Donji Milanovac, Veliki Gradac

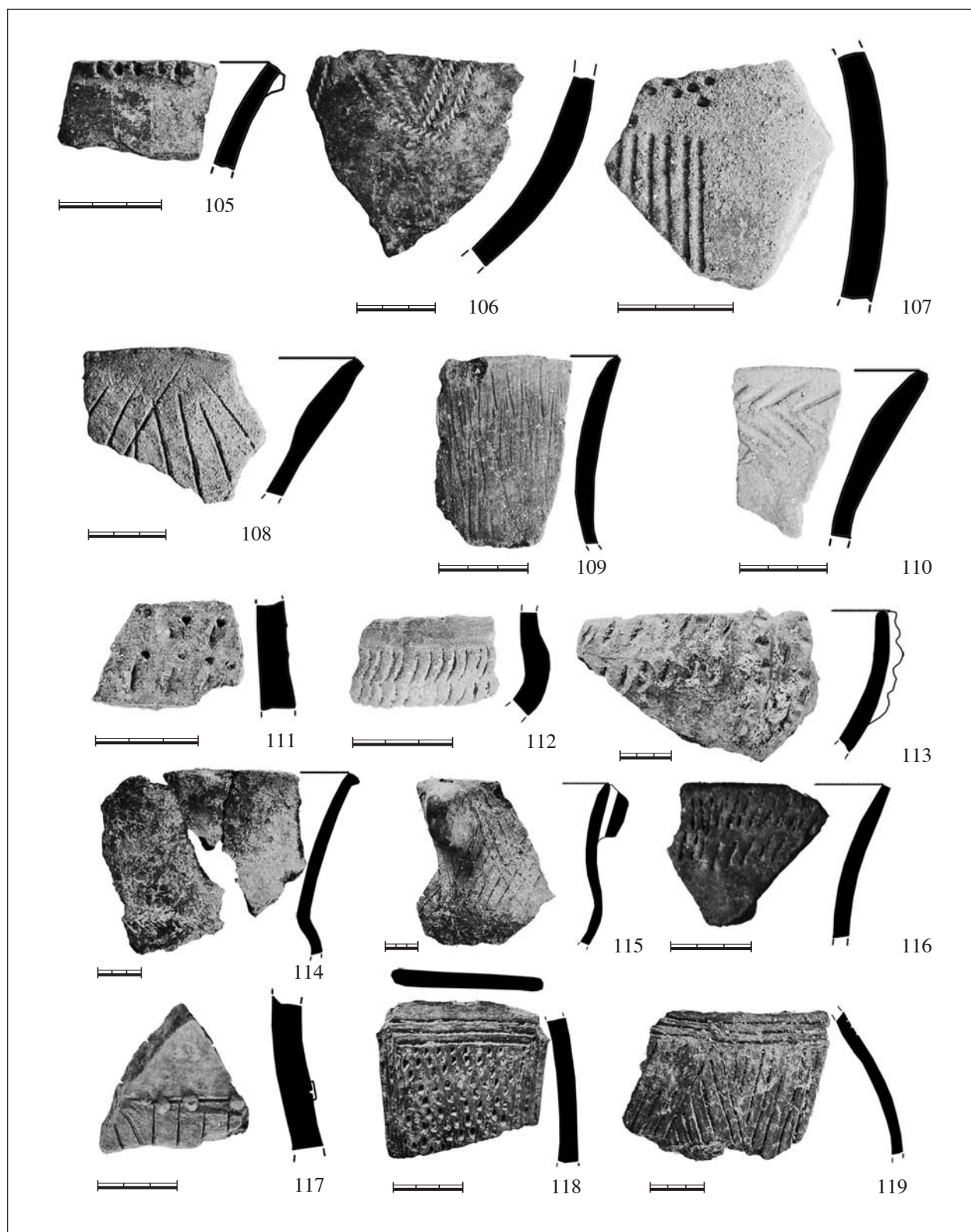
Табла VII – 74–78) Врџина, Велики мост; 79) Корбово (В. Драгановић); 80) Кладово, Бродоимпекс;
81–83) Кладово, Доње Буџорке; 84–89) Ковилово, Вркаљ–Ћетаће

Plate VII – 74–78) Vratna, Veliki most; 79) Korbovo (V. Draganović); 80) Kladovo, Brodoimpeks;
81–83) Kladovo, Donje Butorke; 84–89) Kovilovo, Vrkalj–Ćetaće

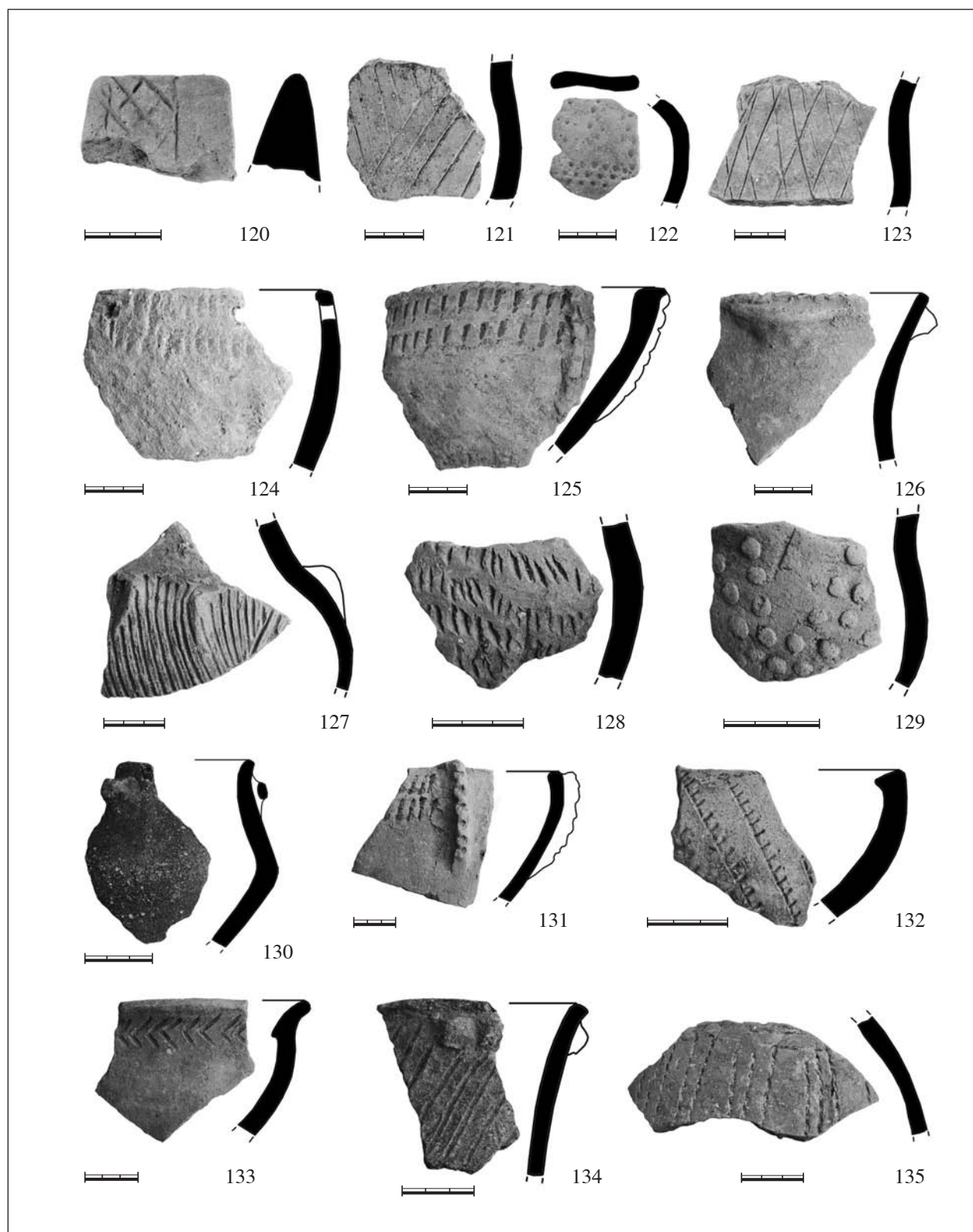
Табла VIII – 90–94) Корбово, Збрадила–Фунд; 95–97) Кусјак, Вркаљ – узводно од Мошела;
98–99) Љубичевац, Острво; 100–103) Кусјак, Грле; 104) Љубичевац, Обала

Plate VIII – 90–94) Korbovo, Zbradila–Fund; 95–97) Kusjak, Vrkalj – uzvodno od Motela;
98–99) Ljubičevac, Ostrvo; 100–103) Kusjak–Grle; 104) Ljubičevac, Obala

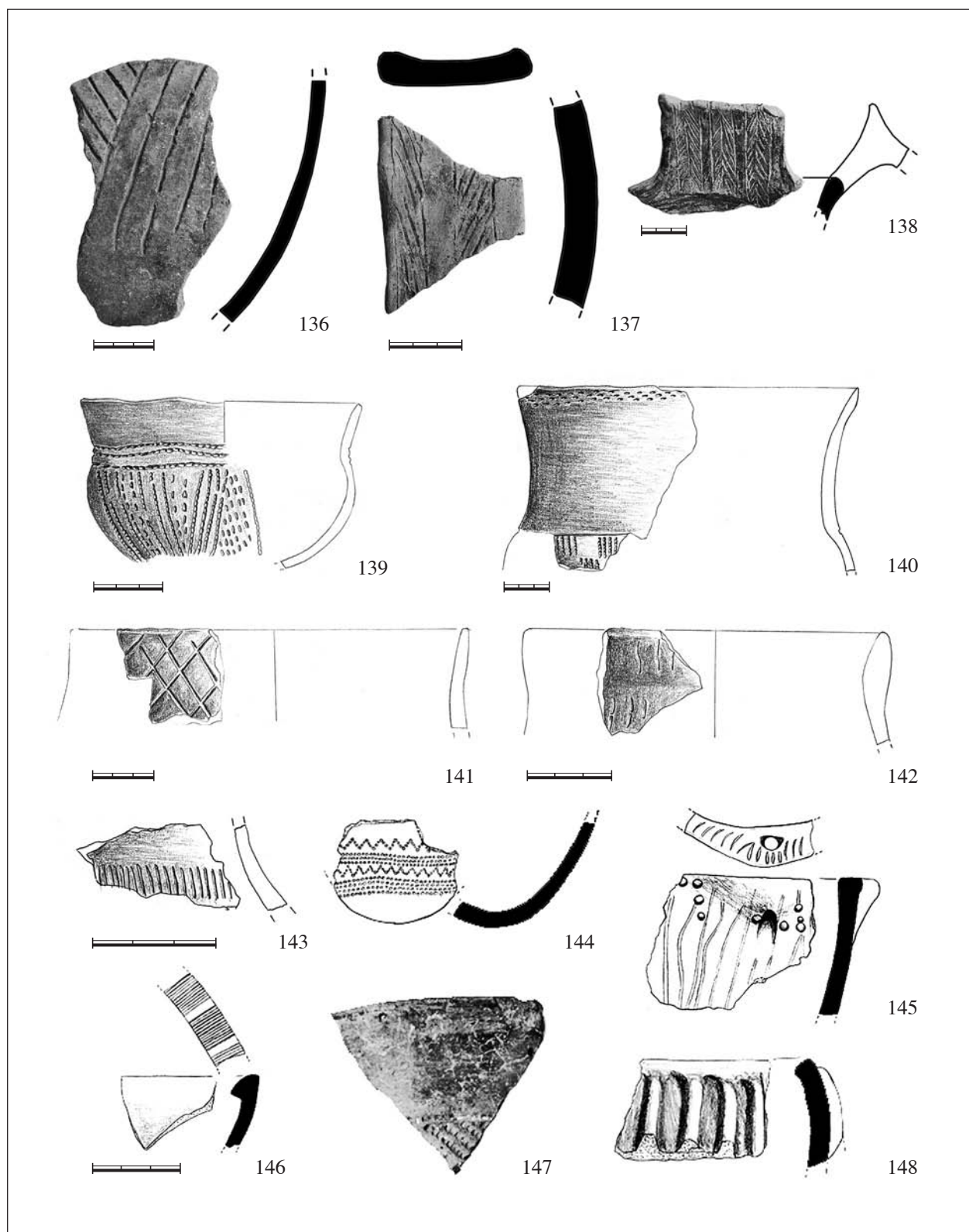
Табла IX – 105–106) Љубичевац, Обала; 107–112) Мокрањске сџене – каменолом;
113–119) Мокрањске сџене, пошкарпина

Plate IX – 105–106) Ljubičevac, Obala; 107–112) Mokranjske stene – kamenolom;
113–119) Mokranjske stene–potkarina

Табла X – 120–123) Појовица, Велико брдо; 124–129) Прахово, Идеће; 130) Сиколе, Градиште;
131–135) Смедовци, Грабар–Сврачар

Plate X – 120–123) Popovica, Veliko brdo; 124–129) Prahovo, Ideće; 130) Sikole, Gradište;
131–135) Smedovac, Grabar–Svrčar

Табла XI – 136–138) Смедоваци, Грабар–Сврачар; 139–141) Бољетиш, Пећера Маре;
142–143) Мироч, пећина изнад Трајанове табле; 144–147) Ниш, Бубањ, Обј. 15

Plate XI – 136–138) Smedovac, Grabar–Svrčar; 139–141) Boljetin, Pešćera Mare;
142–143) Miroč, pećina iznad Trajanove table; 144–147) Niš, Bubaň, Obj. 15